

Ш К І Л Ь Н А Б І Б Л І О Т Е К А

С В І Т О В А Л І Т Е Р А Т У Р А

СТЕНДАЛЬ

ЧЕРВОНЕ І ЧОРНЕ

 FOLIO

Стендаль (Мари-Анри Бейль)

Червоне і чорне

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=10407808

Червоне і чорне: «Дніпро»; Харків; 2013

ISBN 978-966-03-5461-6, 978-966-03-6404-2

Аннотація

Роман «Червоне і чорне» є одним з найкращих творів відомого французького письменника Стендаля (1783–1842). Його герой – Жульєн Сорель – увійшов у світову літературу як уособлення непокірливої, волелюбної юності. Сорель вступив у самостійне життя після падіння Наполеона, у період Реставрації Бурбонів. При Наполеоні обдарований юнак, можливо, зробив би військову кар'єру. Але за свого часу єдину можливість просунутися в суспільстві він вбачав у тому, щоб, закінчивши духовну семінарію, стати священиком.

У душі Сореля сперечаються дурні нахили і людяність, холодний розрахунок і романтична чутливість. Любовна інтрига і честолюбні мрії приводять його на гільйотину.

Содержание

Передмова	6
Червоне і чорне	33
До читача	34
Частина перша	35
I. Провінційне місто	35
II. Пан мер	40
III. Майно бідних	44
IV. Батько і син	51
V. Переговори	57
VI. Клопіт	68
VII. Спорідненість душ	79
VIII. Житейські справи	94
IX. Вечір у маєтку	105
X. Благородне серце й малі статки	116
XI. Вечір	121
XII. Подорож	128
XIII. Ажурні панчохи	136
XIV. Англійські ножиці	143
XV. Крик півня	148
XVI. Наступного дня	153
XVII. Перший помічник мера	160
XVIII. Король у вер'єрі	167
XIX. Мислити – значить страждати	185

Стендаль

Червоне і чорне

Передмова

Анрі Бейль (1783–1842), відомий в літературі під псевдонімом Фредерік Стендаль, – наш давній знайомий. І все ж кожна нова зустріч з його творами не тільки дає велику естетичну насолоду, а й викликає роздуми про призначення людини в суспільстві, про неосяжні можливості людської волі та інтелекту.

Думка про те, що романи Стендаля чимось ближчі до нас, ніж твори його сучасників – великих західноєвропейських реалістів ХІХ ст. – не раз зустрічається в критиці, а ще частіше виникає у читачів. Кращі твори видатного французького письменника виходять величезними тиражами у перекладах багатьма мовами світу.

Стендаль – учасник наполеонівських походів і руху італійських карбонаріїв, залюблений у мистецтво та філософію, заглиблений у спостереження бурхливих подій тодішнього міжнародного життя, виступив як видатний письменник, маючи вже понад 40 років. Здобувши за свої ранні твори та «Червоне і чорне» високу оцінку таких авторитетів, як Гете, Байрон і Пушкін, він тривалий час лишався майже невідомим на своїй батьківщині. Його перший роман «Арманс» (1827) був зустрінутий мовчанкою. «Червоне і чорне» (1830) викликало злісні й глумливі відгуки тодішньої романтичної критики, зокрема Сент-Бева. Загалом

питання про спільне й відмінне в естетиці родоначальників французького критичного реалізму мало вивчене буржуазною критикою. Досить вдалу характеристику Стендаля як художника слова, в якого «мистецтво мислити, мистецтво жити і мистецтво писати становить єдиний творчий процес», знаходимо в написаній 1942 р. талановитій книзі героя французького Опору Жана Прево, розстріляного за вироком фашистського суду. На думку Прево, Стендаль був одним з головних учасників переоцінки художніх критеріїв у французькому мистецтві початку ХІХ ст., але в боротьбі за утвердження реалістичного методу багато в чому дотримувався своєрідних стильових принципів. І саме поетика Стендаля, завдяки властивому їй аналітично-психологічному зображенню світу крізь призму сприйняття дійсності головними героями, новаторському тоді засобові внутрішнього монологу, сміливим порушенням традиційної форми оповідного ритму, переплетінню фабульних компонентів і т. ін., явно наближається до реалістичної романної техніки ХХ століття.

Було б неправильно розглядати творчість Стендаля поза історичною епохою й тогочасним літературним середовищем. Його естетика, як і естетика Бальзака, виросла з джерел філософського матеріалізму ХVІІІ ст. Обидва поділяли думку, що література відбиває життя суспільства. Подібним було, зрештою, їхнє творче покликання – поетично відтворити цілу систему життя, хоч кожен підходив до цієї мети

по-своєму. До того ж Стендалю належала особлива, незвична для тих часів художня концепція людини.

У передмові до першого видання «Утрачених ілюзій» (1837), порівнюючи свій труд з працею вченого, Бальзак зауважив, що коли письменник всебічно зображує суспільство в різних аспектах, на всіх етапах його розвитку, він повинен «виходити з принципу, що соціальний лад так пристосовує людей до своїх потреб і так їх калічить, що вони перестають бути схожими на самих себе... завжди діють у дусі часу, відповідно до свого місця в суспільстві».

Стендаль повністю дотримувався принципів матеріалістичного детермінізму і так само, як Бальзак, викривав згубний вплив фінансової й вельможної верхівки на моральний клімат суспільства. Він не належав до поширеного в реалістичній літературі першої половини ХІХ ст. типологічного чи, як іще його називали, «фізіологічного» напрямку, в основі якого лежить створення чітко окреслених образів-типів, що становили б у своїй основі сукупність ознак, властивих певному суспільному прошаркові, професії, вікові, статі, темпераменту, що до певної міри обмежувало можливості й вагу психологічного аналізу. Безперечною заслугою Стендаля було те, що, піддаючи найприскіпливішому розглядові індивідуальний світ героя як представника певного соціального середовища, він водночас показував людину в її активній суспільній функції. Нове розуміння типовості сприяло тому, що творець образів Жульєна Сореля, Люсьєна Левена,

Фабріціо дель Донго, Джіни Сансеверіні та ін. єдиний серед письменників-реалістів свого часу зумів послідовно відтворити характерне для післянаполеонівської пори поширення визвольних ідей у Європі.

Можна твердити, що Стендалеві герої не тільки здатні поставитися до дійсності критично, а й намагаються боротися з її пороками.

Серед інших, навіть найвидатніших, письменників свого часу Стендаль помітно вирізнявся глибоким філософським спрямуванням думок, широкою науковою й літературною ерудицією, безмежною допитливістю, власною стрункою концепцією історіографічних, суспільно-політичних та естетичних поглядів. Відомий дослідник Стендаля Б. Реїзов справедливо підкреслював, що ідейний шлях видатного французького романіста не був прямолінійним і до кінця лишився не позбавленим протиріч. Однак у цілому твори, щоденники й листи письменника, навіть численні нотатки, які він робив на берегах книжок і зошитів, свідчили про найпильнішу увагу Стендаля – письменника й мислителя – до сучасної йому дійсності, про те, що він гаряче сприймав кожен нову плідну ідею й так само запально боровся проти того, що здавалося йому помилковим, шкідливим для суспільного розвитку нації. Автор «Червоного і чорного» постійно перебував в опозиції до уряду та панівних класів. Його начебто нігілістична критика оточення була проявом мужнього, суворого гуманізму.

Витоки естетичної теорії та художньої прози Стендаля, яку передові французькі критики ХХ ст. називали «торжеством розуму, досягнутим за допомогою цілком нової техніки», слід шукати у багатому життєвому досвіді і світогляді письменника, який зумів підійти до оцінки історичних подій та людей свого часу з прогресивних соціально-політичних та морально-етичних позицій.

Син заможного нотаріуса з Гренобля Шерубена Бейля, майбутній письменник зневажав батька за надмірну жадо-бу до грошей, схиляння перед монархією й церквою. Пізніше, навіть у найскрутніші роки свого життя, він уникав звертатися до батька по допомогу. Замолоду захоплений ідеями Французької революції 1789–1794 рр. і філософією французьких просвітителів, Анрі в сімнадцять років вступив до наполеонівської армії і пройшов з нею Італію, Австрію, Німеччину, не раз сміливо дивився в очі смерті. В період російського походу, будучи головним інтендантом армії, він являв собою рідкісний виняток серед розгнужданої наполеонівської вояччини, як людина повністю некорислива, і після війни лишився зовсім незабезпеченим. Однак військова служба стала для Бейля, який уже тоді обрав собі постійний літературний псевдонім Фредерік Стендаль, поштовхом до філософських роздумів, політичних узагальнень та гострого інтересу до проблем визвольного руху в Європі. Під час відступу з-під Москви Стендаль писав у листі до друзів: «...про те, що я бачив і пережив, письменник-домосід не

здогадався б і за тисячу років». Він уже давно зрозумів деспотичний характер правління свого колишнього кумира генерала Бонапарта як «повторення монархічної нісенітниці», спробу «знищити соціальну свідомість французів».

А в листах і щоденниках того часу письменник зазначав, що «справжню велич і патріотизм» у Росії найчастіше можна знайти у бідній селянській хатині, що гніт російського царату «не здолав народ духовно».

Демократ і республіканець Стендаль після падіння Наполеона відмовився служити відновленій у Франції дворянській монархії Бурбонів (1814–1830) і виїхав до Італії. Живучи на невеличку військову пенсію та незначні літературні гонорари, він зблизився з національно-революційним рухом, був особисто знайомий з італійськими поетами-карбонаріями Уго Фосколо, Сільвіо Пелліко та з видатним англійським поетом-романтиком Байроном. Розгром карбонаризму й загроза шибениці змусили непокірливого літератора повернутися до ненависної йому Франції Карла X.

У Франції 20-х рр. колишній представник керівного складу «великої армії», тепер безробітний автор кількох книжок про Італію та її мистецтво, Стендаль підтримував дружні взаємини з блискучим памфлетистом часів Реставрації, захисником пригнобленого селянства Полем-Луї Кур'є. Кращим поетом нації він вважав переслідуваного судом народного пісняра Беранже. Стендаль з пильною увагою стежив за блискучими виступами визначного французького револю-

ціонера Огюста Бланкі на процесах заарештованих республіканців. Він схвально зустрів Липневу революцію 1830 р., але відразу по встановленні ненависної йому буржуазної монархії Луї-Філіппа вирішив знову залишити батьківщину. На цей раз потреба в засобах до існування змусила його домагатися в уряді посади французького консула в Італії. Стендаль мріяв про Рим. Та як людину небезпечну його направили у Трієст, а згодом у маленьке приморське місто Чівітавекк'ю, де він, оточений шпигунами, отримуючи жалюгідну платню, працював до 1842 р. Того року під час одної з поїздок до Парижа його спостигла смерть. Незважаючи на всі труднощі, матеріальні нестатки й моральне приниження, саме в Чівітавекк'ї Стендаль написав свої кращі твори: романи «Червоне і чорне» (1830), «Червоне і біле», або «Люсьєн Левен» (1834–1835), «Пармський монастир» (1839), «Італійські хроніки».

Та не слід уявляти собі Бейля-Стендаля меланхолійним героєм модної на початку століття романтичної літератури. Бальзак писав про нього: «Людина блискучого розуму й дивовижного уміння жити». Це «уміння» сам Стендаль називав «бейлізмом», тобто здатністю завжди зберігати бадьорість, силу духу, життєрадісність.

Роман «Червоне і чорне», що має підзаголовок «Хроніка XIX ст.», був написаний ще до Липневої революції і змальовував французьке суспільство епохи Реставрації. Заздалегідь обміркована сюжетна структура й соціально-історична концепція твору, духовний світ героя – все це вимагало від авто-

ра замкнути дію роману в межах уже завершеного історичного періоду.

Стендаль написав «Червоне і чорне», будучи людиною цілком зрілою, з усталеними переконаннями. А проте в цьому творі відчувається радість творчого першовідкриття. Можливо, це пояснюється тим, що роман про Жульєна Сореля – перше повноцінне завоювання письменника в цьому жанрі. «Арманс» (1827) – теж праця новаторська в галузі романної прози, твір інтелектуальний і опозиційний. Але йому бракує тієї художньої переконливості, яка надає соціальній критиці вагомості, а людським образам духовного життя, здатності хвилювати читача. В «Червоному і чорному» знаходимо нарешті бездоганно повне в думках та їхньому художньому втіленні творче кредо письменника. Тут уперше був вироблений той неповторний стиль – вогненні спалахи почуттів, бурхлива динаміка подій, вилиті в стриману, небагатослівну форму, – про який творець «Людської комедії» писав: «Полум'я, приховане в кремені».

Сюжет і образ головного героя «Червоного і чорного» взяті автором із живої дійсності. Паризька «Судова газета» опублікувала 1827 р. смертний вирок, винесений сину коваля Антуану Берте, що став учителем у домі провінційного дворянина і вчинив замах на життя своєї коханки – дружини господаря. Не задовольняючись судовими звітами преси, Стендаль докладно вивчив матеріали процесу Берте і майже повністю використав канву трагічної біографії молодого

плебея для свого першого великого прозового твору.

У цих матеріалах можна було при бажанні знайти всі елементи, потрібні для написання ефектного сенсаційного роману: злочинне кохання, ревності, вбивство, гільйотина. Але Стендаль розробив цю тему в новому тоді для літератури Франції соціально-психологічному жанрі.

Письменник підійшов до створення «Червоного і чорного» озброєний великими знаннями в царині історичної науки. Сотні прочитаних книжок, починаючи від античних авторів і кінчаючи новаторськими працями французької школи істориків 1810–1820-х років, критично сприймалися Стендалем з тими поправками, які підказували йому останні вияви класової та політичної боротьби в країні.

Звідси підкреслений історизм того творчого методу, прагнення до цілковитої життєвої правдивості не у фабульних деталях, а в зображенні соціальних стосунків і сутичок, шляхів формування психології та інтелекту героя в умовах чітко окресленого історичного періоду. Слова Дантона: «Правда, суворая правда», які є епіграфом до роману, наголошують на його викривальному значенні.

Стендалю властивий гострий і напружений інтерес до політичних проблем. Праці Міньє, Тьєра та ін. про Французьку революцію кінця XVIII століття зміцнювали його антифеодальні та антитиранічні настрої. А в оцінці сучасного йому етапу історії письменник-реаліст стояв, безперечно, на значно демократичніших позиціях, ніж історики лібераль-

ної школи, що після Липневого перевороту перейшли на бік Луї-Філіппа, якого Стендаль називав «найбільшим шахраєм серед королів». Адже з погляду Тьєра і Гізо, що дістали тепер міністерські портфелі, буржуазія ставала провідною силою нації.

Варто сказати кілька слів і про естетичну теорію Стендаля, у якій він виявив себе як справжній новатор, що й у мистецтві керувався прогресивною філософською та громадською думкою. Йдучи за французькими матеріалістами-просвітителами, він вважав, що єдиним джерелом духовного життя людини є сприйняття матеріального світу за допомогою відчуттів, і висунув теорію про соціально-історичну зумовленість мистецтва, теорію, що відіграла дуже важливу роль в естетиці двадцятих років XIX століття.

«Я не можу уявити собі мистецтва поза соціальними умовами, в яких перебуває той чи інший народ. Вони і лише вони зумовлювали його силу і його слабкість, надавали йому значущості або перетворювали у вульгарність», – писав Стендаль.

Жанром, який найповніше відповідав завданням тогочасного французького мистецтва, Стендаль вважав соціально-психологічний роман, що здатний, на його думку, показати широку й правдиву картину дійсності з її соціальними контрастами і живою боротьбою людських пристрастей. Він вимагав лаконічної простоти викладу, наснаженої смыслом виразності кожного слова. Стендаль, по суті, був пер-

шим теоретиком реалізму у французькій літературі минулого століття. Бальзак в «Етюді про Бейля» сформулював відмінність естетичної програми Стендаля від романтизму як пишномовної, споглядально-меланхолійної «літератури образів». «Існують, навпаки, душі активні, – писав він, – що люблять стрімкість, рух, лаконізм, зіткнення, дію, драму, уникають пустої патетики, мрійництва, прагнуть наслідків. Звідси зовсім інша система. Вона породила те, що я назвав би літературою ідей».

Надзвичайно важливою ланкою концепції нового мистецтва у Стендаля було розуміння характеру позитивного героя. Головні персонажі його романів живуть і діють у конкретному побутовому та історичному середовищі. Це талановиті і відважні молоді люди, нестримна сила почуттів штовхає їх на відчайдушні вчинки, створює у їхньому житті незвичайні ситуації, змушує порушувати нав'язані суспільством норми поведінки.

Перша з прикмет створених Стендалем характерів, їх життєва конкретність – наслідок художнього здійснення найважливішої тези письменника про те, що на формування психології й поведінки людини впливає матеріальне й соціально-історичне оточення, – стала пізніше наріжним каменем усієї естетики французького реалізму ХІХ ст. Друга – могутні пристрасті, дійова енергія, відважна боротьба за щастя – є виразом своєрідного, властивого Стендалю розуміння моралі.

Автор «Червоного і чорного» – палкий прихильник Гельвеція, французького філософа-матеріаліста, який писав, що кожна людина прагне щастя. Та щастя окремої особи залежить від загальносуспільного добробуту, отже, в умовах ідеальної держави в кожній людині неминуче поєднуються інтереси особисті й громадські.

Стендаль був глибоко переконаний у праві людей на щастя, на повне задоволення їхніх прагнень. Він вірив у духовне багатство людини, в красу її природних почуттів, в її неосяжні творчі можливості. Щастя, як розумів Стендаль, полягає в діяльному житті, в повному виявленні кращих якостей людської природи.

Письменник знав, що в сучасному йому світі неможливо здійснити мрії Гельвеція, бо буржуазне суспільство з його викінченим меркантилізмом, законами, які захищають експлуатацію людини людиною, обмежує розвиток особистості. Тому між особистістю та реакційним суспільством виникає конфлікт, внаслідок якого вона або буде знищена суспільством, або змушена буде вдатися до компромісу. Зображення такого конфлікту лежить, по суті, в основі кожного з творів письменника.

Прогресивний мислитель-матеріаліст, спадкоємець ідей яacobінців XVIII століття, друг італійських карбонаріїв, Стендаль надавав теорії боротьби за щастя політичного значення. В бурхливому вияві пристрастей, у вирі людської енергії він хотів бачити ознаку громадського протесту проти

реакційного суспільства, надію на майбутні переможні революції.

Матеріалістична естетика Стендаля вимагала насамперед реалістичної конкретизації обраного письменником складного конгломерату філософських, історичних, соціально-політичних, моральних, психологічних та культурних питань. Першим кроком до цієї конкретизації став вибір сюжету «Червоного і чорного», що «дублював» епізод, вихоплений з життя, – процес Антуана Берте.

Стендаль чудово розумів художню переконливість життєвих фактів. «Сувора правда» відтворена тут із науковим розумінням історичного процесу і водночас із такою «енергією художньої прози», що роман і сьогодні вражає читача об'єктивним і страшним показом соціальної несправедливості, ганебного «способу життя» панівних верств, наруги нікчемності над талантом.

У докладному описі місця подій, побуту, що становить етнографічне тло роману, у портретах персонажів немає й тіні гротеску, гіперболізації чи метафоричності. Точно окреслений час сюжетної дії (1826–1830). У романі можна знайти історичні екскурси, що мали характеризувати атмосферу післянаполеонівської Франції. У ньому, часом навіть під справжніми іменами, виведено низку історичних персонажів, використано чимало документальних фактів з практики боротьби тогочасних політичних партій тощо.

Роман Стендаля, навіть у персонажах другого плану, ста-

новить дуже виразну галерею соціальних типів, які допомагають письменникові підкреслити політичні та ідеологічні конфлікти епохи. Ця галерея відкривається особою пана де Реналья, одного з тих поміщиків, що спочатку соромилися посідати місця серед буржуа-фабрикантів, та скоро навчилися видобувати з цього якнайбільшу користь, і завершується постаттю вишуканого паризького вельможі маркіза де Ла-Моля, якого досвід минулої революції і побоювання революцій майбутніх навчили до певної міри визнавати розум і громадську активність плебея. І між цими двома полюсами суспільної еліти – безліч представників інших соціальних різновидів: вульгарних обивателів провінції, столичної «золотої молоді», тупоголових сановників, аморальних кар'єристів усіх мастей – від академіка до дрібного урядовця. На цьому тлі особливо вирізняється проблема езуїтства і церкви, що, як відомо, була слугою й таємним радником уряду Реставрації.

Історизм «Червоного і чорного», створена письменником широка панорама епохи набирає особливої переконливості завдяки свідомо тенденційній позиції автора. Слід проте відзначити, що Стендаль не нав'язує своїх оцінок тим, хто триматиме в руках його книжку. Ніхто з персонажів, навіть його улюбленець Сорель, не стає «рупором» авторських ідей, хоч саме його сприйняття навколишнього світу і стає вирішальним для загальної концепції твору. Ці ідеї випромінює вся образна система роману, вони впливають із життєвих об-

ставин сюжетного розвитку, з еволюції людських характерів. Злочинність і хисткість відновленої влади Бурбонів розуміє не тільки її послідовний ворог Жульєн Сорель. До розуміння цього доходить також суворий і чесний абат Пірар. Зневажає своє перелякане новим «якобінізмом» світське коло горда, романтично настроєна Матильда де Ла-Моль. Навіть наївна і лагідна пані де Реналь не може примиритися з брутальністю свого середовища, байдужого до всього, що не стосується наживи й чинів, нетерпимого до всякого невгодного йому судження.

Проблемний центр твору Стендаля зосереджений навколо долі сина теслі, тендітного на вигляд юнака, чії очі палали розумом і волею, вогнем благородних пристрастей, а інколи вражали силою презирства або нещадної ненависті. Як уже згадувалося, тогочасна критика вороже сприйняла «Червоне і чорне». Закидали те, що Бейль, колишній наполеонівський офіцер і карбонарій, чужак на батьківщині, карикатурно змалював панівні класи суспільства. Та найбільше дісталось головному героєві. «Король» тодішньої журналістики Жуль Жанен наполягав на тому, що Сорель – постать украй ексцентрична, наскрізь фальшива, позбавлена будь-яких ознак юнацького темпераменту.

Читача часом вражають суперечності між високими політичними ідеями Жульєна, його інтелектом і водночас властивою йому холодною розважливістю, здавалося б, безсоромним кар'єризмом. Однак матеріалістичний принцип

історичного підходу до явищ мистецтва допомагає нам правильно зрозуміти як характер тлумачення образу Сореля в романі, так і спосіб мислення Стендаля. Письменник добре уявляв собі високі духовні якості людини-революціонера. Адже ще 1829 р. з-під його пера вийшла чудова повість «Ваніна Ваніні», герой якої, юний карбонарій П'єтро Міссіріллі віддано служить справі визволення батьківщини. Та для автора «Червоного і чорного», як і для Бальзака, справжні революціонери, котрі могли б віддати життя заради щастя народу, – це люди майбутнього, ще поодинокі борці темної епохи Реставрації.

Можливо, саме тому письменник-реаліст у своїх пошуках найбільш типових явищ сучасності звертається до близької йому самому постаті інтелігента – вихідця з низів, який вступає в «інтелектуальний» конфлікт з реакційним суспільством.

На той час це було питання гостре і злободенне. Ще у XVIII столітті французький третій стан висунув із свого середовища геніальних мислителів і літераторів. Перша половина XIX століття ознаменувалася приходом у літературу нового загону вихідців з робітників і селян. Почалася справжня класова війна в сферах культури. Ежен Пуату, Менш де Луань, Шарль Мазад та інші реакційні критики називали народні таланти «жахливою армією асоціальних умів», що підривають авторитет держави, «штучно розпалюють ворожнечу між бідними й багатими». За боротьбою ідей

виразно маячила тінь Липневих барикад та очікування нових заграєв революції. І хоч би які складні й часом хибні були життєві стежки молодого Жульєна Сореля, остання промова на суді свідчить про його безкомпромісність у захисті права народу на гідне місце в суспільстві і його культурі.

«Я вчинив замах на життя жінки, гідної найглибшої пошани... Отже, панове присяжні, я заслужив смерті, – говорив Жульєн, – проте, хоча б я й менше завинив, я бачу тут людей, які... захочуть покарати в моїй особі і раз назавжди зламати тих юнаків незнатного походження, пригнічених бідністю, яким пощастило здобути добру освіту, внаслідок чого вони насмілились проникнути в середовище, яке на мові чванливих багатіїв зветься вищим світом».

Напрочуд виразний, динамічний, багатий відтінками образ Жульєна Сореля відіграв значну роль і у вирішенні ще не розробленої тоді естетичної проблеми – реалістичного показу духовного формування людини. Стендаль, по суті, був першим французьким письменником, якому завдяки глибині його теоретичного мислення й життєвої спостережливості пощастило зробити це з силою історичної, соціальної та психологічної правди.

Читачеві, який після «Червоного і чорного» порине у бурхливий світ подій, у вир палких пристрастей «Пармського монастиря», може здатися, що він потрапив у якусь нову художню галактику, створену уявою іншого автора. Це почуття спіткало навіть Бальзака, який у листі до Стендаля від

6.IV 1839 р. писав: «„Монастир“ – велика й прекрасна книга... У всьому, чим ми вам зобов'язані, є рух уперед. Ви знаєте, що я говорив вам про „Червоне і чорне“. Так от тут усе оригінальне і нове».

Є різні версії щодо часу написання нього роману та документальних джерел його тематики й образів. Сам Стендаль у напівжартівливій передмові до першого видання роману (березень, 1839) запевняв, що він був написаний взимку 1830 р. на підставі нотаток старого каноніка з Падуї про життя Джіни Сансеверіни та інтриги пармського двору. У різних біографічних есе про Стендаля знаходимо згадки про опис дуелі між Фабріціо і Джілетті, запозичений з коротенького оповідання XVI ст. про юнацькі пригоди Алессандро Фарнезе, майбутнього папи Павла III. А у хроніці XVII ст. Стендаль міг знайти відомості про те, що герцогиня Сансеверіна була замішана у змові проти князя Ранунція Фарнезе і т. ін.

Інші дослідники вишукували в романі автобіографічні факти, віддавали багато уваги встановленню реальних прототипів Стендалевих персонажів серед друзів письменника та історичних діячів епохи.

Дехто вказував на допущені автором неточності в описі історичного тла роману. Справді, Стендаль досить вільно поводився з датами, зловживав анахронізмами, переніс у маленьке князівство Парма події, що насправді відбувалися в Модені, тощо. Проте слід відзначити, що письменник у цілому досить точно відтворив загальну політичну й духовну

атмосферу Північної Італії 1776–1831 рр., тобто ранній період італійського національно-визвольного руху від першого вступу французьких військ у Мілан і до останніх спалахів повстань карбонаріїв.

Ці та багато інших не названих тут відомостей, звичайно, могли бути використані у творі, де психологічні конфлікти вирішуються в умовах конкретних історичних ситуацій, а головні герої стають безпосередніми учасниками або свідками політичної боротьби. Однак, підходячи до аналізу останнього роману Стендаля, слід пам'ятати, що перед нами письменник усталеного, зрілого світогляду, але надто примхливої й оригінальної поетики, що іноді утруднює розшифрування окремих тез творчої концепції «Пармського монастиря». У величезній критичній Стендаліані кінця ХІХ – початку ХХ ст. важко знайти, наприклад, точне визначення жанру цього твору, в якому справедливо вбачають симбіоз соціально-психологічного, історичного і навіть пригодницького компонентів жанру.

Досі триває дискусія з приводу визначення головних героїв роману і його центральної проблематики. Чимало зарубіжних і вітчизняних критиків і сьогодні висувають на перший план постать Фабріціо дель Донго як найпривабливішого персонажа твору, а його стосунки з Клелією Конті – як основну сюжетну тему. Інші заперечують цю думку. Дуже вдало з приводу співвідношення характеру Фабріціо і концепції позитивного героя у Стендаля висловився Ж. Прево:

«Те, що відбувається в душі Фабріціо, автор показує з більшою ніжністю і з м'якшим гумором, ніж те, що коїться в душі Жульєна Сореля. Але, бажаючи наділити Фабріціо енергією, він дає йому відвагу й примхи».

Не можна не визнати, що найкращою розвідкою про «Пармський монастир» була свого часу і де в чому досі лишається рецензія Бальзака «Етюд про Бейля (Фредерік Стендаль)». Вона становить зразок проникливої об'єктивної оцінки твору сучасника з позицій матеріалістичної естетики, благородну спробу піднести замовчаний і не визнаний іншими талант, прищепити читачам повагу до маловідомого у тогочасній Франції автора.

Особливо сподобався рецензенту опис грандіозної битви при Ватерлоо крізь сприйняття наївного й недосвідченого Фабріціо. Відомо, що до подібного прийому вдавався Л. Толстой у романі «Війна і мир», і пізніше він увійшов до арсеналу новітньої реалістичної прози.

Творець найбільшої у французькій літературі аналітичної панорами своєї батьківщини Оноре Бальзак схвалював захоплення Стендаля Італією, країною, яка в першій третині XIX століття була полем невпинної революційної боротьби. «Ви показали душу Італії», – писав він авторові «Пармського монастиря», «Італійських хронік», «Історії живопису в Італії», «Життя Россіні», «Прогулянок по Риму» тощо. Він правильно розцінював це захоплення як потяг письменника активної громадської вдачі і знавця мистецтва не лише до

прекрасного в сфері звуків, статуй і картин, а й у могутніх людських характерах.

Найбільш досконалими героями роману Бальзак вважав герцогиню Сансеверіну, блискучу, чарівну, жваву, дотепну, незалежну у своїх поглядах, уперту у здійсненні своїх намірів, горду й неприступну з князями, просту, щедрю й демократичну зі слугами та селянами. Поруч неї граф Моска – «могутній розум», «найбільший дипломат Італії» і разом з тим добра й щира людина, безмежно віддана Джіні. І нарешті поет-революціонер, «трибун народу», «петрарківський коханець» герцогині, карбонарій Ферранте Палла, якого Бальзак ставить вище за свого героя-республіканця Мішеля Кретьєна... «Я з таким захопленням вихваляю образ Палла Ферранте, бо й сам облюбував подібну постать, – писав Бальзак. – Якщо і є у мене перед паном Бейлем незначна перевага щодо першості, то за виконанням я стою нижче...»

Перший дослідник Стендаля правильно зрозумів причину і значення його звернення до Парми. Концентруючи події навколо маленького двору Ернеста Ранунція, де всі мерзенні прояви задушливого деспотизму були оголені, автор «Пармського монастиря» досягнув високої сили типізації у показі загальноєвропейської реакції тих часів. Портрети її носіїв у романі наділені вагою соціально узагальнених і суспільно дієвих типів. Такі, наприклад, образи маркіза дель Донго і його старшого сина – італійських аристократів, що підтримують тиранічний режим австрійських окупантів,

князь Ернест Ранунцій IV з його постійним жахом перед привидами революції і якобінізму, суддя і кат Рассі, тупий, чванливий комендант тюрми генерал Конті та ін. «Це саме життя, і саме життя придворне, змальоване не карикатурно, як пробував це зробити Гофман, а серйозно і зі злістю», – зауважив Бальзак.

Автор «Людської комедії» єдиний серед критиків XIX ст. зумів побачити в «Пармському монастирі» крізь плетиво боротьби особистих пристрастей, дрібних придворних інтриг і нескінченних пригод, що часом нагадують наївну фантастику англійського «готичного» роману кінця XVIII ст., виразні ознаки глибокої політичної думки і жанру політичного роману.

Як уже сказано, Стендаль узагальнено й досить точно змалював політичне становище, у якому відбувалася дія твору, вивів галерею типових для Північної Італії представників придворної знаті. Але його, безперечно, найбільше цікавила широка історично-філософська проблема звільнення людей не тільки від голоду й злиднів, а й від духовного рабства. Звідси спроба протиставити в романі волю, енергію, розум, життєрадісність, гуманізм чільних персонажів чорним силам реакції. Автору «Пармського монастиря» не раз закидали, що Моска, Сансеверіна, Фабріціо не були безпосередньо зв'язані з революційним рухом і що він переніс політичні питання у сферу почуттів, переживань, роздумів. Ці закиди були почасти справедливі. Але Стендаль не збирався

і, мабуть, не був спроможний звернутися безпосередньо до народних мас. Точніше, він хотів показати, що ідея «повного звільнення» повинна об'єднувати всіх чесних людей, бо вона становить один із аспектів національно-визвольної та політичної боротьби. Ферранте Палла допоміг Джіні звільнити Фабріціо не лише заради свого кохання до неї, а й через те, що ув'язнення юнака викликало бунт пармської бідноти.

«Пармський монастир» має в собі дещо від казки, від полум'яної фантазії. Але на той час мрії письменника-демократа, хай надто піднесені, значною мірою відповідали прагненням кращих людей Італії, країни, що довго лишалася під ярмом іноземців. За висловом одного з кращих дослідників Стендаля Я. Фріда, «антагонізм між контрреволюційною політикою Священного союзу і природним прагненням людей, які хотіли жити, а не животіти, виявився тим новим – доти не відображеним – змістом дійсності, який Стендаль зумів побачити й відбити в „Пармському монастирі“.

У формі цього твору Стендаля теж є своя закономірність. Кредо письменника завжди було реалістичним, демократичним, анти-міщанським і, крім того, новаторським. „Ми зовсім не подібні, – писав він ще в 20-і рр., – до тих маркізів у розшитих камзолах і великих чорних перуках вартістю в тисячу екую, які близько 1670 року обмірковували п'єси Мольєра і Расіна. Ці великі люди мусили догоджати маркізам і працювати для них. Я тверджу, що віднині слід писати... для нас, мислячих, серйозних молодих людей 1823 року“. Він

зневажавав вилощену мову авторів, які вийшли з дореволюційних аристократичних салонів, і згадував слова геніального французького живописця Давіда, який ще напередодні Революції XVIII ст. помітив, що жанр давньої французької школи вже не відповідав уподобанням народу, в якого починала розвиватися жадоба рішучих дій.

„У мене тільки одне правило: бути ясным. Якщо я не буду зрозумілим, весь мій світ буде знищено“, – писав Стендаль.

Ця чітко окреслена теза лягла в основу всіх кращих романів письменника. Та в кожному з них, відповідно до змін у проблематиці, знаходимо нові художні елементи, нові настрої. Як писав Ж. Прево: „Червоне і чорне“ – роман більш палкий, „Люсьєн Левен“ – більш обдуманий, „Пармський монастир“ – більш натхненний».

Продиктований за 52 дні, останній роман Стендаля був своєрідною імпровізацією, що надзвичайно тішило автора. Звідси, мабуть, легка, приємна, щира і ясна манера розповіді, блискуча, захоплююча інтрига, осяйні герої... Стендаль – митець надзвичайно імпульсивний, та аж ніяк не схильний до ідеалістичного інтуїтивізму. Його роман, як завершена ідейно-художня єдність, міцно стоїть на ґрунті історії Італії часів наполеонівських воєн та карбонаризму з їх класовими й політичними проблемами, моральною й психологічною атмосферою. За легким плином «пригодницької» фабули не можна не відчувати розгортання серйозної, напруженої авторської думки.

Стендаль – письменник глибоко політичний. Це відчувається уже в «Червоному і чорному», де соціальний конфлікт героя з навколишнім середовищем виразно обумовлений політичними факторами дворянсько-клерикальної монархії Карла X. Після поїздки до Франції у 1833 р., коли ще були свіжі сліди кривавих розправ уряду з повстаннями ліонських ткачів та паризьких республіканців, свою ненависть до фінансової аристократії, що тоді панувала у Франції, Стендаль втілює у великому, на жаль, незакінченому белетристичному творі «Червоне і біле», або «Люсьєн Левен».

Герой роману – син паризького банкіра, слабкіший, інертніший за Сореля. Але малюнок епохи зроблено у цьому творі ще більш різко й політично загострено.

Користуючись сюжетною біографією героя, спочатку студента Політехнічної школи, пізніше офіцера кавалерійського полку і, нарешті, чиновника міністерства внутрішніх справ, Стендаль показує читачам Париж і французьку провінцію початку 30-х років, легітимістські змови і діяльність республіканців, але головну увагу зосереджує на викритті суспільства Липневої монархії та її державного апарату.

Усе суспільство епохи Луї-Філіппа у його вищих сферах отруєне владою грошей, воно ґрунтується на політичній безпринципності й запродавстві; міністри грають на біржі і програють інтереси Франції, конкуруючи в цьому з самим «королем французів»; парламентські вибори перетворилися на брудне гендлярство; промисловість розвивається лише зара-

ди збагачення окремих осіб, а пролетаріат голодує.

За силою прямого, неприхованого викриття зовнішньої й внутрішньої політики буржуазної монархії, за рішучістю, з якою була поставлена проблема становища робітничого класу, цей роман не мав собі рівних у французькій літературі тридцятих років XIX століття.

На італійському матеріалі політична тема «вибухнула» 1829 р. в новелі «Ваніна Ваніні», присвяченій ідеї революційного обов'язку. Далі вона голосно зазвучала в «Італійських хроніках», де, поряд з мотивами кохання, розбитого соціальною нерівністю, помсти за розтоптану гідність тощо, з'являлися оповідання про італійських «бригантів» XVI–XVII століть, яких Стендаль вважав за «політичних борців», «захисників народу», попередників карбонаріїв. «Італійські хроніки», мабуть, найближче стояли до тематики, духовної атмосфери та стилю «Пармського монастиря».

До 1848 р. про Стендаля, якого Бальзак називав «одним з найзначніших розумів» свого часу, було написано всього кілька статей. Перша збірка його творів у Франції вийшла в період між 1854–1871 рр. Але на початку нового століття, коли інтерес до талановитого й самобутнього письменника незмірно виріс у всьому світі, було створено так званий Клуб Стендаля, метою якого стало докладне вивчення й популяризація його спадщини. Відтоді, як свідчать бібліографічні джерела, щороку виходили у Франції та за її межами монографічні праці й журнальні статті, присвячені студіюванню

творів Стендаля, а також його неопублікованих рукописів, архівних матеріалів тощо. Не можна не назвати в позитивному плані величезну дослідницьку діяльність одного з кращих знавців Стендаля у Франції Анрі Мартіно. Велике значення мала книга Луї Арагона «Світ Стендаля», що містила принципово важливі узагальнення. Робота прогресивних критиків Заходу над Стендалем триває.

У нас автора «Червоного і чорного» та «Пармського монастиря» оцінили дуже давно. Іван Франко вважав Стендаля засновником нової реалістичної школи.

Видатний письменник-гуманіст дорогий нам як талановитий митець, носій прогресивної ідеології свого часу, демократ і борець за визволення людини в повному й високому розумінні цього слова.

Тетяна Якимович

Червоне і чорне

До читача

Цей твір уже мав з'явитися друком, коли почалися великі Липневі події і дали всім умам напроям, що аж ніяк не сприяв грі уяви. Ми маємо підстави вважати, що подальші сторінки були написані 1827 року.¹

---

¹ С. 18. У зверненні до читача, яким починається роман «Червоне і чорне», є слова: «подальші сторінки були написані 1827 року». Це не відповідає істині. Процес Берте, матеріали якого були використані для написання роману, почався тільки у грудні 1827 року, а страта відбулася лише 23 лютого 1828 року. Крім того, в романі часто згадуються події 1829 року і першої половини 1830 року аж до початку Липневої революції.

Частина перша

I. Провінційне місто

*Put thousands together
Less bad,
But the cage less gay.²*

Hobbes

Містечко Вер'єр, здається, наймальовничіше у Франш-Конте. Його біленькі будиночки з гостроверхими черепичними дахами розкидані по узгір'ю, де з кожного видолінка

² Посадить у клітку хоч тисячі, Все одно там не буде веселощів. Гоббс (англ.).

здіймаються густолисті каштани. Річка Ду тече долиною за кількасот кроків від руїн укріплення, що його збудували колись іспанці.

З півночі Вер'єр захищений високою горою – одним з відрогів Юри. Скелясті вершини Вер'єра вкриваються снігом уже за перших жовтневих приморозків. Гірський потік, що впадає в Ду, перетинає Вер'єр і рухає безліч лісопилки; ця нехитра промисловість годує добру половину мешканців Вер'єра, більше схожих на селян, ніж на городян. А проте містечко розбагатіло не завдяки лісопилкам. Фабрика вибивних тканин, відомих під назвою мюлузьких, – ось джерело добробуту, завдяки якому після падіння Наполеона було поновлено майже всі вер'єрські будинки.

Як тільки ви входите у містечко, вас приголомшує гуркіт страхітливої машини. Двадцять важких молотів, що їх підіймає і опускає водяне колесо над гірським потоком, гупають, аж двигтять брук. Кожен із цих молотів щодня нарубує тисячі цвяхів. Гарненькі свіжолиці дівчата підкладають під оті величезні молоти залізні брусочки, що вмить перетворюються на цвяхи. Ця робота, на вигляд така важка, надзвичайно вражає подорожнього, що вперше опинився у горах на межі Франції і Швейцарії. Якщо подорожній, що потрапив у Вер'єр, питає, кому належить та дивовижна цвяхарня, яка оглушує всіх перехожих, йому відкажуть протяжною говіркою:

– А-а, то цвяхарня нашого пана мера.

І якщо подорожній хоч на кілька хвилин затримається на головній вер'єрській вулиці, що йде вгору від берега Ду до вершини гори, можна закластися на сто проти одного, що він зустрине високого чоловіка, на вигляд поважного і заклопотаного.

Побачивши його, жителі містечка покvapливо скидають капелюхи. Він кавалер кількох орденів. Одягається цей чоловік завжди в сіре. У нього вже сивувате волосся, високе чоло, орлиний ніс і загалом досить правильні риси обличчя. На перший погляд, гідність сільського мера в ньому поєднується з тією приємністю, що буває властива людині під п'ятдесят років. Та незабаром парижанина прикро вражає у виразі його обличчя самовдоволення й зарозумілість, поєднані з якоюсь посередністю й обмеженістю. Зрештою, чувається, що всі таланти цієї людини не сягають далі уміння рішуче вимагати плати від своїх боржників і якомога довше не платити власних боргів.

Такий мер Вер'єра пан де Реналь. Поважною ходою перетинає він вулицю, заходить у мерію і зникає з очей подорожнього. Якщо, прогулюючись, подорожній ітиме вулицею вгору, то кроків за сто помітить досить показний будинок, а навколо нього за залізною огорожею розкішний сад. За ним, окреслюючи обрій, простягаються пагорби Бургундії, немов створені для того, щоб чарувати зір. Милуючись тим краєвидом, парижанин забуває отруйну атмосферу дрібних грошових інтересів, в якій він уже починав задихатись.

Йому пояснять, що будинок належить панові де Реналю. Саме на прибутки від великої цвяхарні вер'єрський мер спорудив свій гарний дім із тесаного каменю й тепер завершує його оздоблення. Пан де Реналь, як кажуть, походить із старовинного іспанського роду, що оселився в цій країні задовго до завоювання її Людовіком XIV.

Від 1815 року пан де Реналь соромиться того, що він фабрикант: цей рік зробив його вер'єрським мером. Грубі мурі, що підтримують тераси його розкішного саду, який спускається аж до річки Ду, – теж винагорода панові де Реналю за спритність у торгівлі залізними виробами.

Не сподівайтесь побачити у Франції такі мальовничі сади, як в околицях промислових міст Німеччини – Лейпціга, Франкфурта, Нюрнберга та інших. У Франш-Конте що більше у вас зведено мурів, що більше нагромаджено каміння, то більше заслуговуєте ви прав на повагу сусідів. Сади пана де Реналья, в яких так багато мурів, викликають захоплення ще й тому, що під них він купив на вагу золота кілька ділянок землі. Ось, наприклад, і той тартак на березі Ду, що вразив вас при в'їзді у Вер'єр і де ви помітили прізвище Сорель, написане величезними літерами на дошці через увесь дах, – цей тартак шість років тому був саме там, де тепер зводять мур четвертої тераси садів пана де Реналья.

Хоч який гордовитий пан мер, але йому довго-таки довелося умовляти й улещувати старого Сореля, затятого і грубого селянина. Він змушений був відрахувати йому чимало

дзвінких луїдорів, щоб той переніс свій тартак в інше місце. А щодо «громадського» потоку, який рухав пилу, то пан де Реналь завдяки зв'язкам у Парижі домігся дозволу відвести його в інше русло. Він запобіг цієї ласки після виборів 182... року.

Мер дав Сорелю чотири арпани за один, п'ятсот кроків нижче, на березі Ду. І хоч це місце було значно вигідніше для торгівлі ялиновими дошками, але дядечко Сорель, як його стали звати, відколи розбагатів, зумів, скориставшись з нетерпіння і власницької манії, що охопили його сусіда, злупити з нього 6000 франків.

Щоправда, цього обміну не схвалювали місцеві розумники. Якось у неділю – це було років чотири тому, – повертаючись із церкви в парадному вбранні мера, пан де Реналь здалека побачив старого Сореля, що стояв із трьома синами й посміхався, дивлячись на нього. Та посмішка відкрила мерові очі, і відтоді йому не дає спокою думка, що він міг би помінятися значно дешевше.

Щоб заслужити повагу вер'єрців, дуже важливо, зводячи все нові мури, не спокуситись якоюсь вигадкою італійських мулярів, що пробираються навесні ущелинами Юри, прямуючи до Парижа. Через таке нововведення необачного господаря мали б за навіженого, і його добре ім'я назавжди було б заплямоване в очах тих розважливих і статечних людей, котрі створюють громадську думку в Франш-Конте.

Сказати правду, ці поважні люди виявляють страшний

деспотизм. Саме це прикре слівце робить життя в містечках нестерпним для кожного, хто жив у великій республіці, що зветься Парижем. Тиранія громадської думки – та якої думки! – така сама безглузда в провінційних містах Франції, як і в Сполучених Штатах Америки.

II. Пан мер

*Престиж! Хіба це абищо, пане? —
Повага дурнів, здивування дітей,
заздросці багатих, зневага мудреця.*

Барнав

На щастя, для престижу пана де Реналю як правителя міста виникла потреба звести вздовж міського бульвару величезний запобіжний мур проти зсування обриву висотою сто футів над Ду по схилу пагорба. Завдяки такій чудовій місцині звідси відкривається один з наймальовничіших краєвидів Франції. Проте щовесни дощі розмивали бульвар, всі доріжки пориті були рівчачками, й бульвар ставав непридатним для прогулянок. Саме ця незручність дала панові де Реналю щасливу нагоду увічнити своє правління спорудженням муру заввишки двадцять футів і завдовжки тридцять-сорок туазів.

Парапет муру, заради якого панові де Реналю довелося тричі їздити до Парижа, бо передостанній міністр внутрішніх справ виявився непримиренним ворогом вер'єрського

бульвару, – здіймається нині на чотири фути над землею. Тому, ніби кидаючи виклик усім міністрам, сучасним і колишнім, його тепер облицьовують гранітними плитами.

Скільки разів, поринувши в спогади про бали недавно покинутого Парижа і спершись грудьми на масивні плити гарного синювато-сірого кольору, я милувався долиною Ду. Там, на лівому березі, звиваються п'ять-шість видолинків, на дні яких видніють струмочки. Ринучи, вони утворюють де-не-де водоспади і нарешті вливаються в Ду. В цих горах сонце пече нестерпно, а коли воно стоїть над головою, подорожній може помріяти на терасі в затінку розкішних платанів. Дерева вкриті гарним голубувато-зеленим листям і буйно розрослися на наносному Грунті, бо пан мер всупереч муніципальній раді звелів насипати землі вздовж муру й розширив таким чином бульвар більше як на шість футів (і хоч він ультрарояліст, а я – ліберал, я його за це хвалю). Ось чому, на його думку, а також на думку пана Вально, задоволеного життям директора Вер'єрського притулку для бідних, ця тераса нічим не поступається перед Сен-Жерменською терасою в Ле.

Я, зі свого боку, можу відзначити лише одну ваду Алеї Вірності, – цю офіційну назву можна прочитати в п'ятнадцяти чи двадцяти місцях на мармурових дошках, за які пана де Реналя нагороджено ще одним орденом, – це той варварський спосіб, за яким, з наказу начальства, підрізають та підстригають могутні платани. Краще було б, якби ті дерева не

нагадували своїми низькими, круглими й приплюснутими кронами найвульгарнішу з городніх рослин, а буйно розрослися б, як в Англії. Проте воля пана мера непохитна, і двічі на рік усі громадські дерева підлягають нещадній ампутації. Місцеві ліберали кажуть, – хоч це, звичайно, перебільшення, що рука міського садівника стала ще безжальніша, відколи пан вікарій Маслон почав привласнювати собі плоди цієї стрижки.

Цього молодого духовного пастиря прислано кілька років тому з Безансона, щоб він наглядав за абатом Шеланом та деякими священиками з навколишніх сіл. Старий полковий лікар, учасник італійської кампанії, що оселився після відставки у Вер'єрі і був за свого життя, на думку пана мера, якобінцем і бонапартистом одночасно, якось наважився поскаржитись йому на періодичне калічення цих чудових дерев.

– Я люблю холодок, – відповів пан де Реналь із такою погордою, яку можна виявити в розмові з лікарем, кавалером ордена Почесного легіону, – я люблю холодок і наказую підстригати *мої* дерева, щоб вони давали затінок. Не розумію, для чого ще може служити дерево, коли воно *не дає прибутку*, як, наприклад, горіх.

Ось воно, те велике слово, яке все вирішує у Вер'єрі: давати прибуток; лише до цього і зводяться думки понад трьох чвертей всього населення.

Давати прибуток – ось що керує всім у цьому містечку,

яке видалося вам таким гарним. Новій людині, котра потрапляє сюди, зачарована красою й свіжістю навколишніх долин, спершу здається, що жителі його чутливі до краси; адже вони так часто згадують у розмовах про красу свого краю: не можна заперечити, вони ним дорожать, але тільки тому, що він приваблює чужинців, чії гроші збагачують власників готелів, а це, через міські податки, *дає прибуток місту*.

Якось погожого осіннього дня пан де Реналь прогулювався Алеєю Вірності під руку зі своєю дружиною. Слухаючи чоловіка, що поважно про щось просторікував, пані де Реналь тривожно стежила очима за трьома хлопчиками. Старший, на вигляд років одинадцяти, раз у раз підбігав до парапету і силкувався на нього видертися. Лагідний голос гукав тоді: «Адольфе!» – і хлопчик відмовлявся від свого сміливого заміру. Пані де Реналь виглядала років на тридцять, але була ще вродлива.

– Він іще пожалкує, цей парижанин, – ображено сказав ще блідіший, ніж завжди, пан де Реналь. – Я ще маю приятелів при дворі...

А втім, навіть збираючись на двохстах сторінках описувати провінцію, не такий я варвар, щоб нав'язувати вам довгі й марудні провінційні розмови.

Цей парижанин, осоружний вер'єрському мерові, був не хто-інший, як пан Аппер, що два дні тому якось умудрився побувати не тільки в тюрмі та Вер'єрському притулку для бідних, а й у лікарні, якою безплатно заправляв мер разом із

найзаможнішими громадянами міста.

– Але, – несміливо заперечила пані де Реналь, – що вам може накоїти цей парижанин, коли ви правите майном бідняків з бездоганною чесністю?

– Він приїхав, щоб огудити нас і друкувати статейки в ліберальних газетах.

– Ви ж їх ніколи не читаете, любий мій!

– Але нам раз у раз товчуть про оті яacobінські статейки; все це і *заважася нам творити добро*. Ні, я ніколи не прощу цього нашому кюре!

III. Майно бідних

*Доброчесний священик, до того ж не інтриган, –
це провидіння для села.³*
Флері

Треба сказати, що вісімдесятирічний вер'єрський кюре, який завдяки живлющому повітрю гірського краю зберіг залізне здоров'я і непохитну вдачу, мав право повсякчасно відвідувати в'язницю, лікарню і навіть притулок для бідних. Отже, пан Аппер, якому в Парижі дали рекомендаційного листа до священика, мав розважливість приїхати в це містечко рівно о шостій годині ранку і негайно ж з'явитись у дім кюре.

---

³ Флері (1640–1723) – відомий французький історик церкви.

Читаючи листа від маркіза де Ла-Моля, пера Франції і найбагатшого землевласника цієї провінції, абат Шелан замислився.

– Я старий, і мене тут люблять, – стиха сказав він сам до себе, – вони не посміють! – І відразу ж, звернувшись до парижанина, сказав, підвівши очі, в яких, незважаючи на похилий вік, палав священний вогонь, що свідчив про те, як приємно зважитись на благородний, хоч і трохи ризикований вчинок: – Ходімо зі мною, пане, але, будь ласка, в присутності тюремника й особливо наглядачів притулку для бідних не висловлюйте своєї думки про те, що побачимо.

Пан Аппер зрозумів, що має справу з мужньою людиною; разом з поважним священником він відвідав в'язницю, лікарню, притулок, багато розпитував і, незважаючи на дивні відповіді, не дозволив собі ні слова огуди.

Огляд тривав кілька годин. Священик запросив пана Аппера пообідати з ним, але молодий парижанин послався на те, що йому треба написати кілька листів: він не хотів ще більше компрометувати свого великодушного супутника. О третій годині вони закінчили огляд притулку для бідних і ще раз повернулися до в'язниці. При вході їх зустрів тюремник, клишоногий велетень шести футів на зріст; його бридке обличчя стало зовсім огидним від страху.

– Ах, пане, – сказав він священникові, тільки-но побачив його, – цей добродій, що з вами, часом не пан Аппер?

– Ну то й що? – мовив священник.

– А те, що я вчора дістав найсуворіший наказ, – пан префект прислав його з жандармом, який скакав цілу ніч, – ні в якому разі не пускати пана Аппера до в'язниці.

– Я вам заявляю, пане Нуару, – відповів священик, – що цей приїжджий є пан Аппер. Чи ви визнаєте за мною право заходити до в'язниці повсякчасно, вдень і вночі, в будь-чиєму супроводі?

– Так, пане кюре, – тихо сказав тюремник, схиливши голову, наче бульдог, якого змушують слухатись, показуючи палицю. – Проте, пане кюре, в мене є жінка й діти, і, якщо на мене буде подана скарга, мене звільнять, а годує мене тільки служба.

– Мені теж було б дуже неприємно втратити парафію, – відповів добрий священик схвильованим голосом.

– Хіба ж можна рівняти! – жваво підхопив тюремник. – У вас, пане кюре, – це всім відомо, – вісімсот ліврів ренти з вашої земельки...

Ось які події, перебільшені й перекручені на двадцять різних ладів, уже два дні розпалювали всі лихі пристрасті в містечку Вер'єр. Саме з цього приводу виникла зараз суперечка між паном де Реналем і його дружиною. Вранці він у супроводі пана Вально, директора притулку для бідних, ходив до кюре, щоб висловити йому своє крайнє незадоволення. У пана Шелана не було ніяких покровителів; отже, він відчув, якими наслідками загрожує йому ця розмова.

– Ну що ж, панове! Я буду, мабуть, третім вісімдесятиріч-

ним священиком, якого усунуть із посади в цьому краї. Я тут уже п'ятдесят шість років; я хрестив майже всіх жителів міста, яке було іще селищем, коли я приїхав. Щодня я вінчаю молодих так само, як колись вінчав їхніх дідів. Вер'єр – це моя сім'я; але й страх покинути його не змусить мене ні укласти угоду з сумлінням, ні керуватися у своїх вчинках якимись іншими міркуваннями. Побачивши прибульця, я подумав: «Цей чоловік, що приїхав із Парижа, може, й справді ліберал, бо їх тепер розвелось багато, але яке лихо може він заподіяти нашим біднякам і в'язням?»

Та закиди пана де Реналья і особливо пана Вально, директора притулку для бідних, ставали дедалі різкіші.

– Ну що ж, панове! Заберіть у мене парафію, – вигукнув старий священик тремтячим голосом. – Я однаково житиму тут! Всім відомо, що сорок вісім років тому я успадкував трохи землі, яка дає вісімсот ліврів. На цей прибуток я й житиму. На своїй посаді я, панове, нічого не заощаджую і, може, тому мене не дуже лякає загроза її втратити.

Пан де Реналь жив у цілковитій згоді зі своєю дружиною, але, не знаючи, що відповісти, коли та лагідно повторила: «Що може заподіяти ув'язненим цей парижанин?» – він уже ладен був розгніватись, як раптом вона скрикнула. Її другий син тільки що виліз на парапет і біг по ньому, хоча мур височів більш ніж на двадцять футів над виноградником з другого боку. Боячись, щоб хлопчик не злякався й не впав, пані де Реналь не наважувалась покликати його. Нарешті хлоп-

чик, радіючи зі своєї витівки, глянув на матір і, побачивши, як вона зблідла, зіскочив із парапету й підбіг до неї. На нього добре нагримали.

Незначна пригода змінила тему їхньої розмови.

– Я неодмінно хочу взяти до себе в дім Сореля, сина лісопильника, – сказав пан де Реналь, – щоб доглядав дітей, бо вони стають надто пустотливі. Він молодий священник чи готується ним стати, добре знає латинь і примусить дітей учитись; у нього, як казав кюре, тверда вдача. Я йому платитиму триста франків на наших харчах. Я трохи сумнівався щодо його моралі, бо він був улюбленцем отого старого лікаря, кавалера ордена Почесного легіону, який жив нахлібником у Сорелів ніби тому, що він їхній родич. Цілком можливо, що ця людина – таємний агент лібералів. Він казав, ніби наше гірське повітря допомагає йому від ядухи, та хто його знає! Лікар брав участь у всіх італійських кампаніях *Буонапарте* і навіть тоді, коли голосували за імперію, він, кажуть, написав «ні». Цей ліберал учив латині молодого Сореля і залишив йому багато книжок, які привіз із собою. Звичайно, мені б ніколи й на думку не спало взяти до дітей тесляревого сина; але наш кюре саме напередодні цієї пригоди, яка нас назавжди посварила, розповідав мені, що молодий Сорель уже три роки вивчає теологію і готується вступити до семінарії, отже – він не ліберал і, крім того, – латиніст. Це буде зручно з усіх поглядів, – провадив пан де Реналь, дивлячись на дружину з виглядом дипломата. – Вально дуже пишається па-

рою нормандських коней, яких він недавно купив для своєї коляски. Але в його дітей немає гувернера.

– Він ще може в нас перехопити його.

– Виходить, ти схвалюєш мій намір? – мовив пан де Реналь, усмішкою дякуючи своїй дружині за щойно висловлену слухну думку. – Отже, справа вирішена.

– Ах, Боже мій! Як ти швидко вирішуєш, любий!

– Бо я рішучий, і кюре в цьому переконається. Навколо безліч лібералів – не закриваймо очей на те. Я впевнений, що всі ці крамарі заздять мені, і кілька з них дедалі багатшають. Отож нехай подивляться, як діти пана де Реналья йдуть на прогулянку в супроводі *гувернера*. Це змусить їх поважати мене. Дідусь часто нам розповідав, що в дитинстві мав гувернера. Він може обійтись мені в якусь сотню екю, але така витрата необхідна для нашого престижу.

Раптове рішення змусило дружину глибоко замислитись. Пані де Реналь, висока й ставна жінка, свого часу славилась, як подейкують тут, у горах, першою красунею на весь край. У її зовнішності та ході було щось юне й простодушне. Наївна грація, сповнена невинності й жвавості, мабуть, могла б зачарувати парижанина м'якою прихованою палкістю. Але якби пані де Реналь знала, що може справити таке враження, вона б згоріла від сорому. Ні кокетство, ні афектація ніколи не торкалися її серця. Казали, що пан Вально, багач, директор притулку, залицявся до неї, але не мав успіху. І тому її добродієність набула гучної слави, бо пан Вально, високий,

молодий, міцно збитий, з рум'яним обличчям і густими чорними бакенбардами, належав саме до тих грубих, зухвалих і крикливих молодиків, яких у провінції звать «красень чоловік».

Сором'язлива пані де Реналь була, очевидно, вразливої вдачі, – її дуже дратувала невгамовна метушливість і гучний голос пана Вально. Вона цуралася всього, що зветься у Вер'єрі розвагами, і тому казали, що вона надто пишається своїм походженням. У пані де Реналь цього й на думці не було, але вона зраділа, коли мешканці Вер'єра стали рідше бувати в її домі. Треба сказати відверто, що місцеві дами мали її за дурненьку, бо вона не вміла крутити чоловіком і не користалася з найсприятливіших нагод, щоб умовити його купити їй гарненького капелюшка в Парижі чи Безансоні. Аби тільки їй не заважали самій прогулюватися в своєму розкішному саду – більше вона нічого не прагнула.

Її душа була проста й наївна; вона ніколи не наважувалась судити чоловіка, не признавалася сама собі, що їй з ним нудно. Вона, хоч і не замислювалась над тим, вважала, що між подружжям не буває ніжніших стосунків. Найбільше їй подобався пан де Реналь тоді, коли ділився з нею планами щодо майбутнього їхніх синів; одного з них він готував для військової кар'єри, другого для магістратури, а третього для церкви. Зрештою, пан де Реналь здавався їй не таким нудним, як усі інші знайомі їй чоловіки.

Ця думка дружини була не безпідставна. Вер'єрський мер

завдячував своєю репутацією дотепної і вельми вихованої людини півдесяткові жартів, успадкованих від дядька. Старий капітан де Реналь до революції служив у піхотному полку герцога Орлеанського, і, коли бував у Парижі, його приймали в салонах принца. Там йому довелося бачити пані де Монтессон⁴, славетну пані де Жанліс⁵, пана Дюкре⁶, винахідника з Пале-Рояля. Ці особи дуже часто фігурували в анекдотах пана де Реналья. Та згодом йому ставало дедалі важче розповідати всі ті делікатні й нині призабуті подробиці, і нарешті він став повторювати анекдоти про Орлеанський дім тільки за особливо урочистих обставин. До того ж він був ще й дуже чемний – за винятком тих випадків, коли йшлося про грошові справи, – а тому його не без підстав вважали за найбільшого аристократа у Вер'єрі.

IV. Батько і син

---

⁴ *Пані де Монтессон* (1737–1806) – дружина герцога Орлеанського (діда короля Людовіка-Філіппа); цей шлюб був таємний, хоча й широко відомий. Пані де Монтессон була автором численних драматичних творів.

⁵ *Пані де Жанліс* (1746–1830) – французька письменниця, автор романів та педагогічних творів, була вихователкою герцога Орлеанського (згодом короля Людовіка-Філіппа).

⁶ *Дюкре* (1747–1824) – брат пані де Жанліс, автор кількох творів з економіки, суднобудування і т. ін., деякий час перебував на службі у герцога Орлеанського, батька короля Людовіка-Філіппа; *Пале-Рояль* був фамільним палацом герцогів Орлеанських.

*E sarà mia colpa,
Se così è?*⁷

Machiavelli

«Жінка моя таки справді розумниця! – думав вер'єрський мер на другий день, спускаючись о шостій ранку до тартака дядька Сореля. – Хоч я перший почав цю розмову, щоб зберегти, як і годиться, свій престиж, але мені не спало на думку, що коли я не візьму цього абатика Сореля, який, кажуть, знає латинь, як Бог, то директор притулку, ота невгамовна душа, може його перехопити. А з яким зухвальством говорив би він тоді про гувернера своїх дітей!.. Та чи носитиме гувернер сутану, коли прийде до мене на службу?»

Пан де Реналь поринув у сумніви; і раптом він побачив здаля високого, мабуть, футів шести на зріст, селянина, що з досвітку міряв колоди, скинуті вздовж берега Ду на дорозі до ринку. Селянинові, очевидно, було не дуже приємно бачити мера, бо ці не на місці розкидані колоди захаращували шлях.

Дядько Сорель – це був він, – дуже здивувався, а ще більше зрадив, почувши незвичайну пропозицію, з якою звернувся до нього пан де Реналь щодо його сина Жульєна. Одначе він вислухав його з тим виразом похмурого незадоволення й цілковитої байдужості, яким так спритно прикривається хитрість жителів навколишніх гір. Бувши рабами за часів панування Іспанії, вони й досі не втратили цієї риси єгипетсь-

---

⁷ Чи ж винен я, що так воно є? *Макиавеллі (італ.)*.

кого фелаха.

У відповідь дядько Сорель спочатку довго розводився, вдаючись до всіх шанобливих виразів, які знав напам'ять. Повторюючи ці пусті слова з кривою посмішкою, яка ще підсилювала облудний, майже шахраюватий вираз його обличчя, старий селянин намагався втямити, чого раптом така поважна людина хоче взяти до себе його ледачого сина. Дядько Сорель був дуже незадоволений Жульеном, а проте пан де Реналь пропонував синові несподівану платню – триста франків на рік, з харчами і навіть із одягом. Останню умову, яку спритний дядько Сорель раптом здогадався поставити, також прийняв пан де Реналь.

Вимога вразила мера. «Якщо моя пропозиція не захоплює Сореля і він не почуває себе обдарованим милістю, як цього слід було б чекати, то ясно, – говорив він сам собі, – що до нього вже зверталися з такою пропозицією. А хто ж іще міг це зробити, як не Вально?» Марно наполягав пан де Реналь на тому, щоб справу покінчити негайно: хитрий стариган уперто відмовлявся; йому треба, казав він, порадитись із сином – ніби й справді в провінції багатий батько буде радитись із сином, в якого нічого немає, – хіба що про людське око.

Тартак – це така собі примітивна будівля на березі річки. Покрівля лежить на кроквах, що спираються на чотири грубі дерев'яні бруси. В середині приміщення, на висоті восьми-десяти футів від землі, ходить угору і вниз пилка, а дуже

нескладний пристрій штовхає до неї колоду. Вода крутить колесо, котре рухає ці два механізми: і той, що піднімає та опускає пилку, і той, що помалу підсовує колоду до пилки, яка її розпускає на дошки.

Підходячи до тартака, дядько Сорель голосно гукнув Жульєна; ніхто не озвався. Він побачив тільки старших синів, справжніх велетнів, що, озброївшись важкими сокирами, обтісували ялинові колоди, готуючи їх до розпилювання. Намагаючись точно влучити в чорну смужку, відбиту на колоді, вони кожним ударом сокири відрубували величезні тріски. Хлопці не чули, як гукав батько. Він попростував до тартака, але, увійшовши туди, не побачив Жульєна біля пилки, де той мусив бути. Нарешті батько помітив його за п'ять чи шість футів вище: Жульєн сидів верхи на балці. Замість того щоб уважно стежити за пилкою, він читав книжку. Ніщо не могло завдати дядькові Сорелю більшої прикрасі; старий ще так-сяк міг би пробачити Жульєнові його делікатну поставу, яка не пасувала для фізичної праці й була зовсім несхожа на поставу його старших синів; але ця пристрась до читання була йому осоружна: сам він не вмів читати.

Він гукнув Жульєна кілька разів, але марно. Хлопець так заглибився в книгу, що зосередженість навіть більше, ніж гуркіт пилки, заважала йому почути гучний батьків голос. Нарешті, незважаючи на свої літа, старий спритно скочив на розпилювану колоду, а звідти на балку. Сильним ударом він вибив із Жульєнових рук книжку, і вона полетіла в потік; від

другого дошкульного удару по потилиці Жульєн утратив рівновагу. Він мало не впав з висоти дванадцяти чи п'ятнадцяти футів на важелі машини, які його розчавили б, але батько на льоту підхопив його лівою рукою.

– Ах ти ледащо! Як ти смієш читати свої проклятущі книжки, коли треба наглядати за пилкою? Читай їх скільки влізе ввечері, коли б'єш байди у свого кюре!

Жульєн, геть закривавлений і приголошнений ударом, усе-таки пішов на своє місце біля пилки. На очі йому навернулися сльози – не так від болю, як від жалю, що позбувся улюбленої книжки.

– Злазь, лайдаче, мені треба з тобою побалакати!

Але через шум машини Жульєн не почув і цього наказу. Батько, що стояв уже внизу, не бажаючи видиратись угору, схопив довгу жердину, якою збивали горіхи, і вдарив нею сина по плечі. Тільки-но Жульєн скочив на землю, як старий Сорель погнав його додому, грубо підштовхуючи. «Один Бог знає, що він зі мною тепер зробить!» – думав юнак. Дорогою він сумно глянув на потік, куди впала книжка: це був його улюблений «Меморіал святої Єлени»⁸.

Щоки його палали, і він ішов не підводячи очей. Це був

---

⁸ «Меморіал святої Єлени». – Цей щоденник належить перу Ласказа (1800–1854), який поїхав разом з Наполеоном I, засланим у вигнання на острів Св. Єлени, і прожив там аж до листопада 1816 року. Твір цей вийшов у світ 1823 року і являє собою щоденний запис усіх життєвих подій і розмов Наполеона під час його переїзду на острів і першого року проживання на ньому. Наполеон зображений у цьому творі як ліберальний монарх.

тендітний, невисокий на зріст юнак вісімнадцяти чи дев'ятнадцяти років, з неправильними, але тонкими рисами обличчя і орлиним носом. Великі чорні очі, які в хвилини спокою виблискували думкою й вогнем, тепер палали найлютішою зненавистю. Темно-каштанове волосся росло так низько, що майже закривало лоб, а коли він гнівався, лице його набирало неприємного виразу. Серед безмежної різноманітності людських облич не знайдеться, мабуть, другого, позначеного такою разючою своєрідністю. Гнучка й струнка постать свідчила скоріше про спритність, ніж про силу. Ще змалку його надзвичайно бліде й задумливе обличчя викликало в батька передчуття, що син його недовго протягне на цьому світі, а якщо й виживе, то буде тягарем для сім'ї. Усі домашні зневажали його, і він ненавидів своїх братів і батька. У святкових ігрищах на міській площі він завжди був битий.

За останній рік його гарне обличчя стало приваблювати деяких дівчат. Зневажений всіма як кволе створіння, Жульєн усім серцем полюбив старого полкового лікаря, що якось наважився висловити свою думку панові меру з приводу платанів.

Цей лікар інколи відкуповував у старого Сореля його сина на цілий день і давав йому уроки латини та історії, себто того, що він сам знав з історії, – це була італійська кампанія 1796 року. Вмираючи, він заповів йому свій орден Почесного легіону, невитрачені рештки своєї пенсії і три-чотири десятки книг; найдорогоцінніша з них тільки що шубовснула у

міський потік, відведений набік завдяки зв'язкам пана мера.

Як тільки вони ввійшли в дім, Жульєн відчув на своєму плечі важку батькову руку, він затремтів, чекаючи, що його зараз битимуть.

– Кажі мені, та не бреші, – кричав йому у саме вухо старий грубим голосом, повертаючи хлопця з такою легкістю, як дитина крутить олов'яного солдатика. Великі, чорні, зрошені слізьми Жульєнові очі зустрілися з сіренькими лихими очицями старого тесляра, які немов хотіли заглянути йому в саму душу.

V. Переговори

*Cunctando restituit rem.*⁹¹⁰

Ennius

– Кажі мені, та не бреші, якщо можеш, сучий грамотію, звідки ти знаєш пані де Реналь, коли ти з нею розмовляв?

– Я ніколи з нею не розмовляв, – відповів Жульєн, – ніколи й не бачив цієї дами, хіба що в церкві.

– Ти, мабуть, задивлявся на неї, підлий нахабо!

– Ніколи! Ви знаєте, що в церкві я не бачу нікого, крім Бога, – додав Жульєн, прикидаючись святенником, бо гадав, що це врятує його від стусанів.

---

⁹ Загаянням врятував справу. *Енній* (лат.).

¹⁰ *Енній* – давньоримський поет III–II ст. до н. е. Процитовані слова стосуються стратегії римського полководця Фабія Кунктатора під час Другої пунічної війни.

– Ні, тут діло нечисте, – мовив хитрий селяк і на хвилюшку замовк, – та від тебе, клятий облуднику, нічого не доб'єшся. Ну що ж, я здихаюся тебе, а тартак працюватиме ще краще. Ти якось утерся в довір'я до пана кюре чи ще там когось, і тобі виклопотали тепле місце. Йди складай речі, я поведу тебе до пана де Реналя, ти в нього будеш вихователем дітей.

– А що я за це матиму?

– Харчі, одяг і триста франків платні.

– Я не хочу бути лакеєм.

– Тварюко, та хто тобі каже, щоб ти був лакеєм? Хіба я хочу, щоб мій син був лакеєм?

– А з ким я їстиму?

Це питання спантеличило старого Сореля, він відчув, що, продовжуючи розмову, може припуститися дурниць. Старий розпалився, вилаяв Жульєна, звинувативши в жадібності, і нарешті вийшов порадитися зі старшими синами.

Незабаром Жульєн побачив, як вони стояли, спершись на довгі топорища сокир, і радилися. Він довго стежив за ними і, переконавшись, що все одно не зможе вгадати, про що вони розмовляють, пішов і сів по той бік пилки, щоб його не захопили зненацька. Хлопець хотів на дозвіллі обміркувати цю несподівану новину, що змінювала всю його долю, але почував себе нездатним ні на яку розсудливість; усю його увагу полонило те, що він сподівався побачити у прекрасному будинку пана де Реналя.

«Ні, краще відмовитися від цього, – казав він сам собі,

– аніж погодитися їсти з слугами. Батько силуватиме, але краще вмерти. В мене п'ятнадцять франків і вісім су заоща- джень, втечу цієї ж ночі. Через два дні, ідучи навпростець стежками через гори, де немає жодного жандарма, я буду в Безансоні. Там запишуся в солдати, а коли доведеться, переїду в Швейцарію. Але тоді прощай, кар'єра, годі думати про сан священика, який відкриває шлях до всього».

Боязнь, що доведеться їсти із слугами, не була природна для Жульєна. Щоб вийти в люди, він міг би витримати і куди тяжчі злигодні. Цей страх він похопив із «Сповіді» Руссо. То була єдина книжка, яка малювала йому світське життя. Збірка реляцій великої армії і «Меморіал святої Єлени» – це все, з чого складався його коран. Він ладен був віддати життя за ці три книги. Ніяким іншим творам він не вірив. Як казав йому старий полковий лікар, усі інші книжки на світі – цілковита брехня, і написали їх пройдисвіти задля кар'єри.

Крім полум'яної душі, Жульєн мав надзвичайну пам'ять, яка, правда, нерідко буває і в дурнів. Щоб полонити серце старого абата Шелана, від кого, як він добре знав, залежало все його майбутнє, юнак вивчив назубок увесь Новий завіт по-латині. Так само вивчив книгу «Про папу»¹¹ Жозефа де Местра, але не вірив ні тій, ні другій.

Сорель і його син, ніби змовившись, і словом не перекину- лися цілісінький день. Коли смеркло, Жульєн пішов до свя-

---

¹¹ «Про папу» – книга реакційного філософа Жозефа де Местра, вийшла дру- ком 1819 року, користувалась популярністю серед ультрароялістів.

щеника на урок теології, але вирішив, що краще не згадувати про дивну пропозицію, зроблену його батькові. «Може, це якась пастка, – думав він, – треба удавати, ніби я про це забув».

Другого дня рано-вранці пан де Реналь послав по старого Сореля; примусивши почекати на себе годину або й дві, той нарешті прийшов, почавши з самого порога перепрошувати і розводити церемонії. Після довгих розпитувань манівцями Сорель переконався, що його син їстиме з хазяїном і хазяйкою, а в ті дні, коли будуть гості, – в окремій кімнаті з дітьми.

Помітивши, що панові меру справді не терпиться взяти до себе його сина, здивований і недовірливий Сорель ставав дедалі прискіпливішим і нарешті зажадав, щоб йому показали кімнату, де спатиме син. Кімната була велика, пристойно обставлена, і туди вже переносили ліжка трьох дітей.

Це було променем світла для старого селянина. Він зразу ж рішуче зажадав, щоб йому показали одяг, який дадуть синові. Пан де Реналь відкрив бюро і витяг сто франків.

– З цими грішми ваш син піде до сукняра, пана Дюрана, і замовить собі чорну пару.

– А якщо я його заберу додому, – сказав селянин, раптом забувши всі свої церемонії, – чи одяг залишиться йому?

– Звичайно.

– Ну добре, – спроквола мовив Сорель, – тепер нам треба тільки порозумітися ще про одну річ: скільки ви йому платимете.

– Тобто як? – скрикнув обурений пан де Реналь. – Адже ми вчора домовилися: я даю триста франків; думаю, що цього досить, а може, й забагато.

– Ви пропонували стільки, я не заперечую, – сказав старий Сорель, ще більше розтягуючи слова, і раптом йому сяйнула геніальна думка, що зовсім не здивує тих, хто знає селян із Франш-Конте. Він пильно подивився в очі панові де Реналю і проказав: – *В іншому місці ми знайдемо й краще.*

На ці слова обличчя мера пересмикнулося. Але він опанував себе, і після хитромудрої розмови, що тривала не менше двох годин і в якій жодного слова не було сказано на вітер, хитрість селянина взяла гору над хитрістю багатія, який не годується з неї. Було обмірковано всі численні пункти, що мали визначати нове становище Жульєна; платня не тільки була підвищена до чотирьохсот франків, але її мусили видавати наперед, першого числа щомісяця.

– Гаразд, я видам йому тридцять п'ять франків, – сказав пан де Реналь.

– Щоб закруглити суму, такий багатий і щедрий чоловік, як наш пан мер, – промовив селянин улесливо, – дасть уже тридцять шість франків.

– Гаразд, – відповів пан де Реналь, – але покінчимо на цьому.

Гнів, що охопив мера, надав його мові цього разу твердості. Селянин побачив, що більше тиснути не можна. Тоді пан де Реналь перейшов у наступ. Він нізащо не згоджувався

передати тридцять шість франків за перший місяць старому Сорелеві, якому дуже хотілося одержати їх за сина. Пан де Реналь подумав, що доведеться розповісти дружині, яку роль він зіграв у цих переговорах.

– Поверніть мені сто франків, які я вам дав, – сказав він роздратовано. – Пан Дюран мені заборгував. Я піду з вашим сином і наберу йому чорного сукна.

Після різкого випадку Сорель знову почав розсипатися шанобливими фразами; це забрало ще чверть години. Нарешті, переконавшись, що більш нічого не зможе домогтися, він пішов. Останній його уклін супроводився словами:

– Я зараз пришлю сина до замку.

Так городяни називали дім пана мера, коли хотіли йому догодити.

Повернувшись до себе на тартак, Сорель не міг знайти сина. Сповнений побоювань перед тим, що могло його спіткати, Жульєн ще вночі майнув із дому: він вирішив сховати в безпечне місце книжки й орден Почесного легіону. Все це він переніс до свого друга, молодого торговця деревом на ім'я Фуке, що жив у горах над Вер'єром.

«Прокляте ледащо! – закричав його батько, як тільки він повернувся. – Чи вистачить у тебе совісті заплатити мені хоч за харчі, на які я витрачався стільки років! Забирай своє дрантя та йди до пана мера».

Жульєн, дивуючись, що його не б'ють, поспішив з дому. Однак, ледве відійшовши з-перед батькових очей, хлопець

уповільнив ходу. Він вирішив, що для його лицемірства буде корисно зайти до церкви.

Це слово вас вразило? Перше ніж удатися до такого жахливого слова, душа молодого селянина пройшла чималий шлях.

З раннього дитинства, коли він якось побачив драгунів 6-го полку в довгих білих плащах, у касках із довгими чорними султанами, – ці драгуни поверталися з Італії і прив'язували своїх коней перед ґратчастим вікном його батька, – Жульєн марив військовою службою. Пізніше він захоплено слухав розповіді старого полкового лікаря про бої біля мосту Лоді, під Арколем і Ріволі¹², помічав палкі погляди, що їх кидав старий на свій орден.

Та коли Жульєнові було чотирнадцять років, у Вер'єрі почали будувати церкву, яку для такого маленького містечка можна назвати розкішною. Жульєна особливо вразили чотири мармурові колони. Вони уславились на весь край через ту смертельну ворожнечу, що її викликали між мировим суддею і присланим у Безансон молодим вікарієм, про якого казали, ніби він – шпигун конгрегації. Мировий суддя через це мало не втратив своєї посади – принаймні така була загальна думка. Адже він насмівся посваритись із цим священником, який майже двічі на місяць їздив у Безансон і там, кажуть, бував у самого монсен'єра єпископа.

---

¹² ...бої біля мосту Лоді, під Арколем і Ріволі... – перемоги Наполеона Бонапарта над австрійськими військами під час італійської кампанії 1796–1797 років.

Саме тоді мировий суддя, батько численної родини, ухвалив кілька вироків, які здалися несправедливими: всі вони були спрямовані проти тих жителів, котрі читали «Конституціоналіста»¹³. Добромисні перемогли. Щоправда, йшлося лише про суми в три чи п'ять франків; але один із цих малих штрафів припав на цвяхаря, хрещеного батька Жульєна. Розгнівавшись, цей чоловік скрикнув:

– Як усе змінилося! І подумати тільки – понад двадцять років суддю вважали чесною людиною!

Полковий лікар, Жульєнів друг, на той час уже помер.

Раптом Жульєн перестав говорити про Наполеона; він заявив, що хоче стати священиком, і його тепер постійно бачили на тартаку з латинською Біблією, яку дав йому кюре, – він вивчав її напам'ять. Добрий старий кюре, захоплений його успіхами, проводив з ним цілі вечори, даючи йому уроки теології. Жульєн виявляв при ньому тільки побожні почуття. Хто б міг подумати, що це юне, майже дівоче обличчя, таке бліде й лагідне, таїло непохитну рішучість витерпіти які завгодно муки, аби лиш пробити собі дорогу.

Пробити дорогу для Жульєна означало насамперед вирватись із Вер'єра; він ненавидів свій край. Від усього, що він тут бачив, холонуло серце.

З раннього дитинства в нього бували хвилини надзвичайного піднесення. Він з насолодою поринав у мрії, уявляючи,

---

¹³ «Конституціоналіст» («Constitutionnel») – газета ліберально-буржуазного спрямування, що відіграла значну політичну роль під час Реставрації.

як його будуть знайомити з паризькими красунями, і він зуміє привернути їхню увагу якимсь надзвичайним вчинком. Чому б одній з них не покохати його, як покохала Бонапарта, коли він ще був бідним, блискуча пані де Богарне? Протягом багатьох років ужитті Жульєна не було, здається, жодної хвилини, коли б він не повторював собі, що Бонапарт, нікому не відомий бідний лейтенант, зробився володарем світу з допомогою тільки своєї шпаги. Ця думка втішала його у нещастях, які здавалися йому жахливими, і подвоювала його радощі, коли було чому радіти.

Будівництво церкви й вироки мирового судді раптом відкрили йому очі. Протягом кількох тижнів він ходив як божевільний: у нього зародилася одна ідея і нарешті охопила його з тією непереборною силою, яку має над палкою душею перша думка, що здається їй власним відкриттям.

«Коли Бонапарт примусив говорити про себе, Франція боялась іноземної навали; військові доблесті були необхідні, і вони були в моді. А тепер священик у сорок років одержує платню в сто тисяч франків, тобто втричі більше, ніж уславлені генерали Наполеона. Священикам потрібні люди, що допомагали б їм. Ось і цей мировий суддя, така світла голова, такий раніше чесний старий, – а від страху не догодити молодому тридцятилітньому вікарієві ганьбить себе. Треба стати служителем культу».

Одного разу, саме в розпалі свого удаваного благочестя, коли він уже два роки студіював теологію, Жульєн раптом

виказав себе несподіваним вибухом вогню, що пожирав його душу. Це трапилося в пана Шелана: на обіді, де були присутні священники, яким добрий кюре рекомендував Жульєна як чудо премудрості, він несподівано почав захоплено звеличувати Наполеона. Щоб покарати себе за це, Жульєн прив'язав до грудей праву руку, удаючи, що звихнув її, перевертаючи ялинову колоду, і носив її в такому незручному положенні протягом двох місяців. Після цієї тяжкої кари він сам себе простив.

Ось який був цей вісімнадцятирічний юнак, такий кволий на вигляд, що йому можна було дати не більше сімнадцяти років, який з маленьким клуночком під пахвою входив тепер у розкішну вер'єрську церкву.

Вона була темна й порожня. З нагоди свята всі вікна були запнуті червоною тканиною, і сонячне проміння, проходячи крізь неї, створювало разючий світловий ефект, величний і суворий. Жульєна пройняв трепет. Він був сам у церкві. Хлопець опустився на лаву, яка здалась йому найкращою; на ній був герб пана де Реналя.

На лаві Жульєн помітив клаптик друкованого паперу, немов навмисно покладений тут, щоб його прочитали. Він глянув на нього й прочитав:

«Подобиці страти й останні хвилини життя Луї
Женреля, страченого в Безансоні...»

Папірець був розірваний. На звороті можна було прочитати початкові двоє слів рядка: «Перший крок».

«Хто міг покласти сюди цей папірець? – подумав Жульєн. – Бідолаха, – додав хлопець, зітхнувши, – його прізвище закінчується так, як і моє...» – І він зібгав папірець.

Коли Жульєн виходив, йому здалося, що біля кропильниці блищить кров: це була розлита свячена вода, але від червоних завіс на вікнах вона здавалась кров'ю.

Зрештою Жульєнові стало соромно за свій таємний страх.

«Невже я такий боягуз? – сказав він сам до себе. – До зброї!»

Цей заклик, що так часто повторювався в розповідях старого лікаря про битви, здавався Жульєнові героїчним. Він устав і швидко попрямував до будинку пана де Реналья.

Коли, незважаючи на мужню рішучість, він побачив за двадцять кроків перед собою мерів дім, його пройняв непереборний страх. Чавунна гратчаста хвіртка була відчинена; вона здалась йому розкішною; треба було ввійти в неї.

Та не тільки в Жульєна стискалося серце від того, що він входив у той дім. Пані де Реналь, жінка надзвичайно несміливої вдачі, була приголомшена тим, що якась чужа людина з обов'язку завжди стоятиме між нею й дітьми. Вона звикла до того, що сини сплять у неї в кімнаті. Вранці вона пролила немало сліз, коли побачила, як їхні ліжка переносять до кімнати, призначеної для гувернера. Марно просила вона чоловіка, щоб він дозволив повернути ліжко найменшого хлопчика, Станіслава-Ксав'є, в її кімнату.

У пані де Реналь властива жінкам вразливість була над-

звичайно загострена. Вона вже уявляла собі гидкого, грубого, розпатланого суб'єкта, якому дозволяється лаяти її дітей тільки тому, що він знає латинь, і через цю варварську мову він ще й шмагатиме її синів.

VI. Клопіт

*Non so piu cosa son,
Cosa faccio.*¹⁴

Mozart (Figaro)

Пані де Реналь саме виходила через скляні двері вітальні в сад з тією жвавистію і грацією, що були їй властиві в ті хвилини, коли ніхто на неї не дивився; в цю мить вона помітила біля входу молодого селянина, ще майже хлопчика, дуже блідого й заплаканого. Він був у чистій білій сорочці, а під пахвою тримав чистеньку курточку з лілового ратину.

Обличчя селянського хлопця було таке біле, очі такі ніжні, що в трохи романтичній уяві пані де Реналь спочатку виникла думка, чи це, бува, не переодягнена дівчина, яка прийшла про щось просити мера. Їй стало жаль нещасної, що стояла біля вхідних дверей, очевидно, не наважуючись підняти руку до дзвоника. Пані де Реналь попрямувала до неї, на хвилину забувши свої гіркі турботи про гувернера. Жульєн

---

¹⁴ Я вже не знаю, хто я і що роблю. Моцарт («Весілля Фігаро») (італ.).

стояв обличчям до хвіртки й не помітив, як вона підійшла. Він здригнувся, почувши над самим вухом лагідний голос:

– Чого ви хочете, дитино?

Жульєн хутко обернувся і, вражений співчутливим поглядом пані де Реналь, на мить забув свої побоювання. Зачарований її красою, він забув про все на світі, забув навіть, для чого сюди прийшов. Пані де Реналь повторила своє запитання.

– Я прийшов, бо маю тут бути гувернером, пані, – нарешті сказав він, спалахнувши від сорому за свої сльози і намагаючись непомітно витерти їх.

Пані де Реналь остовпіла: вони стояли поруч і дивились одне на одного. Жульєнові ще не траплялося, щоб дама в такому гарному вбранні і з таким білосніжним обличчям так лагідно з ним розмовляла. Пані де Реналь дивилась на великі сльозини, що застигли на тільки-но блідих, а тепер палаючих щоках селянського парубійка. Раптом вона засміялася нестримно й весело, як дівчисько. Вона сміялася сама з себе і не могла отямитись від щастя: як? Оце і є той гувернер, якого вона уявляла собі брудним нечупарою, попом, що лаятиме й шмагатиме різкою її дітей?

– Невже, пане, – вимовила вона, – ви знаєте латинь? Це звертання «пане» так здивувало Жульєна, що він на мить розгубився.

– Так, пані, – сказав він несміливо.

Пані де Реналь була така рада, що навіть наважилась ска-

зати Жульєнові:

– А ви не дуже будете гримати на моїх бідолашних хлопчиків?

– Я, гриматиму?! – здивовано сказав Жульєн. – За віщо?

– Правда ж, пане, – додала вона після маленької паузи, і в її голосі звучало дедалі більше хвилювання, – ви будете до них добрі, ви мені обіцяєте?

Чути, як така пишна дама вдруге і цілком серйозно називає його «паном», – це справді перевищувало всі Жульєнові сподівання: які б повітряні замки він не будував собі в юнацьких мріях, він завжди був певен, що жодна знатна дама не удостоїть його розмовою, поки на ньому не буде гарного військового мундира. Пані де Реналь, зі свого боку, відчула приємне розчарування, побачивши ніжне обличчя Жульєна, його великі чорні очі й гарне волосся, що кучерявилось тепер ще більше, ніж звичайно, бо він дорогою, щоб освіжитися, занурив голову в басейн міського фонтана. На її велику радість, цей юнак, схожий на боязку дівчину, і був тим страшним гувернером, якого вона, тремтячи за своїх дітей, уявляла жорстокою потворою. Для лагідної душі пані де Реналь контраст між тим, чого вона побоювалась, і тим, що побачила, становив цілу подію. Нарешті вона отямилась. Вона з подивом побачила, що стоїть біля дверей із хлопцем у простій сорочці, та ще й зовсім поруч нього.

– Ходімо, пане, – сказала вона йому трохи збентежено.

Ніколи в житті пані де Реналь не зазнавала такого глибо-

кого хвилювання, збудженого чистим, приемним почуттям, ніколи не траплялося їй, щоб на зміну болісному неспокою прийшла така прекрасна дійсність. Значить, її випещені гарненькі хлоп'ятка не потраплять до рук неохайного й сварливого попа. Ввійшовши в передпокій, вона обернулася до Жульєна, що несміливо йшов за нею. Коли він побачив такий розкішний будинок, на обличчі його відбився глибокий подив, і від цього він здався ще миліший пані де Реналь. Вона не могла повірити сама собі насамперед тому, що гувернер, на її думку, неодмінно повинен бути в чорному костюмі.

– Та невже це правда, пане, – сказала вона знов, спиняючись і завмираючи від страху: що, як це все помилка і вона даремно раділа, повіривши цьому. – Ви й справді знаєте латинь?

Її слова вразили Жульєнову гордість і розвіяли зачарування, в якому він перебував оці кілька хвилин.

– Так, пані, – відказав він, намагаючись прибрати байдужого вигляду, – я знаю латинь не гірше, ніж пан кюре, – хоча він деколи, по своїй доброті, каже, що я знаю краще.

Пані де Реналь здалося тепер, що в Жульєна дуже лютий вигляд. Він стояв за два кроки від неї. Вона підійшла до нього і сказала йому стиха:

– Правда ж, ви в перші дні не будете карати дітей, навіть коли вони не знатимуть уроків?

Лагідний і майже благальний тон цієї гарної дами вплинув на Жульєна так, що він раптом забув усі наміри підтри-

мувати свою репутацію латиніста. Обличчя пані де Реналь було зовсім близько, він відчував пахощі літнього жіночого одягу, – а це було щось таке дивне для бідного селянина, що Жульєн аж почервонів і, зітхнувши, ледве чутно пролепетав:

– Не бійтесь, пані, я слухатимусь вас у всьому. Тільки тепер, коли її побоювання за дітей остаточно розвіялись, пані де Реналь з подивом помітила, що Жульєн надзвичайно вродливий. Його тонкі, майже жіночі риси і зніяковілий вигляд не здавалися смішними жінці, що й сама була дуже несмілива. Мужній вигляд, що його вважають неодмінною якістю чоловічої вроди, злякав би її.

– Скільки вам років, пане? – спитала вона Жульєна.

– Скоро буде дев'ятнадцять.

– Моєму старшому – одинадцять, – провадила пані де Реналь, зовсім заспокоївшись, – він буде вам майже товаришем, ви завжди зможете його умовити. Якось батько хотів його побити, хлопчик цілий тиждень був хворий, хоч його тільки злегка ляснули.

«А я? Яка різниця! – подумав Жульєн. – Ще вчора мене побив батько. Які щасливі ці багатії!»

Пані де Реналь уже старалася вгадати найтонші відтінки того, що відбувалося в душі юнака. Їй здалося, що вираз смутку, який промайнув на Жульєновім обличчі, викликаний несміливістю, і їй схотілось підбадьорити його.

– Як ваше ім'я, пане? – спитала вона таким привітним і ласкавим тоном, що Жульєн, сам того не усвідомлюючи, ми-

моволі пройнявся її чарами.

– Мене звуть Жульєн Сорель, пані; я боюсь, бо вперше в житті входжу в чужий дім; мені дуже потрібне ваше заступництво і ще – щоб ви багато чого прощали мені на початку. Я ніколи не ходив у школу, – я був занадто бідний. Я ні з ким не розмовляв, крім мого родича, полкового лікаря, кавалера ордена Почесного легіону, і кюре пана Шелана. Він може розповісти вам усе про мене. Брати мене завжди били; не вірте їм, якщо вони гудитимуть мене; даруйте мені, пані, якщо коли-небудь я ненавмисно зроблю щось не так.

Жульєн помалу опановував себе, виголошуючи довгу промову: він розглядав пані де Реналь. Так діє довершена грація, коли вона природна, і особливо коли людина, наділена нею, не підозріває про свою чарівність. Жульєн, який вважав себе знавцем жіночої вроди, тої хвилини поклявся б, що їй не більше двадцяти років. Йому раптом спало на думку поцілувати їй руку. Він відразу ж злякався такої зухвалої думки, але тут же вирішив: «Це буде боягузтво з мого боку, коли я не зроблю того, що мені може бути корисним, що зменшує зневагу, яку ця вродлива дама, мабуть, відчуває до бідного ремісника, тільки що відірваного від лісопилки». Можливо, що Жульєн зробився таким хоробрим, згадавши вираз «гарний хлопець», який він чув уже півроку щонеділі на гулянках від молодих дівчат. Тим часом, поки він переживав цю внутрішню боротьбу, пані де Реналь намагалась йому пояснити, як саме слід поводитися з дітьми. Зусилля, що він

над собою робив, знову змусило його збліднути; він сказав якимсь неприродним тоном:

– Присягаюсь перед Богом, пані, я ніколи не каратиму ваших дітей.

Кажучи це, він насмілився взяти руку пані де Реналь і піднести її до уст. Її дуже здивував Жульєнів жест, а потім, оговтавшись, вона обурилась. Було дуже жарко, тому її рука під шаллю була гола, і, підносячи її до уст, Жульєн ще більше оголив її. Через кілька секунд пані де Реналь сама собі дорікала за те, що не розгнівалась одразу.

Пан де Реналь, почувши їхню розмову, вийшов з кабінету. З тим самим величним і батьківським виглядом, з яким одружував молодих у мерії, звернувся він до Жульєна:

– Мені треба поговорити з вами, перше ніж діти побачать вас.

Він завів Жульєна в кімнату й затримав дружину, яка хотіла залишити їх самих. Зачинивши двері, пан де Реналь поважно сів.

– Пан кюре казав мені, що ви добропорядна людина; всі тут поводяться з вами чемно, і, якщо я буду задоволений, я згодом допоможу вам улаштуватись. Я хочу, щоб ви не бачились ні з родичами, ні з товаришами, бо для моїх дітей їхні манери не підходять. Ось вам тридцять шість франків за перший місяць; але я вимагаю від вас слова честі, що ви жодного су з цих грошей не дасте батькові.

Пан де Реналь сердився на старого, що зумів перехитру-

вати його в цій справі.

– Тепер, *пане*, – бо за моїм наказом всі вас тут зватимуть паном і ви відчуєте перевагу бути в домі порядних людей, – так ось тепер, пане, не годиться, щоб діти бачили вас у куртці. Чи бачив його хтось із слуг? – спитав пан де Реналь у дружини.

– Ні, мій друже, – відповіла вона, про щось глибоко задумавшись.

– Тим краще. Надягніть оце, – сказав він здивованому юнакові, подаючи йому власний сюртук. – А тепер ходімте до сукняра, пана Дюрана.

Години через півтори пан де Реналь повернувся з новим гувернером, одягнутим у чорний костюм, і побачив, що його дружина все ще сидить на тому самому місці. Вона заспокоїлась, побачивши Жульєна; дивлячись на нього, вона переставала його боятись. А Жульєн й не думав про неї. Незважаючи на все недовір'я до життя й до людей, душа його в цю мить була зовсім дитяча. Йому здавалося, що минули вже цілі роки з хвилини, коли він лише три години тому сидів, тремтячи від страху, в церкві. Він помітив холодний вираз обличчя пані де Реналь і зрозумів, що вона гнівається за те, що він насмілився поцілувати їй руку. Але він був у такій нестямі від гордості, почувавши на собі новий, незвичний для нього одяг, і разом з тим йому так хотілося приховати свою радість, що всі його рухи були позначені якоюсь несамовитою поривчастістю. Пані де Реналь здивовано стежила

за ним.

– Більше солідності, пане, – сказав йому пан де Реналь, – якщо ви хочете, щоб мої діти й слуги шанували вас.

– Пане, – відповів Жульєн, – я почуваю себе незручно в цьому новому одязі; я, бідний селянин, носив досі тільки куртку; якщо дозволите, я піду в свою кімнату й побуду на самоті.

– Яка твоя думка про це нове надбання? – спитав пан де Реналь у дружини.

Майже інстинктивно, сама не усвідомлюючи цього, пані де Реналь приховала правду від свого чоловіка.

– Мене цей селянський хлопець зовсім не так зачаровує, як вас; боюсь, що ваші догодження зроблять з нього нахабу, і ви будете змушені вигнати його, не діждавшись кінця місяця.

– Ну що ж, і виженем, це мені коштуватиме якусь сотню франків, а Вер'єр тим часом звикне до того, що в дітей пана де Реналья є гувернер. Я б не досяг цієї мети, якби залишив Жульєнові його куртку майстрового. Вигнавши його, я, певна річ, відберу ту чорну пару, тканину, яку оце набрав у сукняра. Залишу тільки готовий костюм, що купив йому в кравця і який він відразу ж одяг.

Жульєн пробув у своїй кімнаті з годину, але для пані де Реналь вона промайнула, як мить. Діти, почувши, що в них буде гувернер, закидали матір запитаннями. Нарешті Жульєн з'явився. Це була зовсім інша людина. Мало сказати, що

він був серйозний, це була сама втілена поважність. Його познайомили з дітьми, і він заговорив до них тоном, що здивував навіть самого пана де Реналья.

– Я тут для того, панове, – сказав він на закінчення своєї промови, – щоб навчати вас латині. Ви знаєте, що значить відповідати урок. Ось перед вами Біблія, – сказав він, показуючи їм маленький томик на одну тридцять другу аркуша, в чорній оправі. – Це історія нашого Спасителя Ісуса Христа, частина, що зветься Новим завітом. Ви завжди будете відповідати мені уроки по цій книзі, а тепер спитайте мене, я вам відповім свій урок.

Старший хлопчик, Адольф, узяв книгу.

– Розгорніть її навмання, – провадив Жульєн, – і скажіть мені перше слово першого-ліпшого вірша. Я проказуватиму напам'ять цю святу книгу, що має правити нам усім за приклад у житті, доки ви самі не спините мене.

Адольф розгорнув книгу, прочитав перші слова, і Жульєн проказав напам'ять цілу сторінку з такою легкістю, наче він розмовляв рідною мовою. Пан де Реналь поглядав на жінку з переможним виглядом. Діти, побачивши подив батьків, теж повитріщали оченята. До дверей вітальні підійшов лакей; Жульєн все розмовляв і розмовляв латинню. Лакей спочатку завмер на місці, потім зник. Незабаром на дверях з'явилися покоївка пані й куховарка. Адольф уже встиг розгорнути книгу на восьми різних сторінках, і Жульєн все читав напам'ять з тією самою легкістю.

– Ах, Боже ти мій, який гарнесенький абатик, – голосно промовила кухарка, добра й дуже побожна дівчина.

Самолюбство пана де Реналья було трохи вражене. Зовсім не наміряючись екзаменувати гувернера, він силкувався знайти в пам'яті які-небудь латинські фрази, нарешті згадав одного Горацієвого вірша. Але Жульєн знав латинню тільки Біблію. Він відповів, насупивши брови:

– Священний сан, до якого я готуюсь, забороняє мені читати такого нечестивого поета.

Пан де Реналь навів чимало віршів, що нібито належали Горацію. Він пояснив дітям, хто такий був Горацій, але діти, зачаровані й захоплені, не звертали уваги на те, що казав батько. Вони дивились на Жульєна.

Слуги все ще стояли біля дверей, і Жульєн вирішив, що іспит слід продовжити.

– Ну, а тепер, – сказав він наймолодшому з хлопчиків, – хай і Станіслав-Ксав'є вкаже мені місце з Святого Письма.

Маленький Станіслав, сповнений гордощів, прочитав сяк-так перше слово абзаца, і Жульєн проказав усю сторінку. На довершення тріумфу пана де Реналья в цю мить увійшов пан Вально, власник чудових нормандських коней, і пан Шарко де Можірон, супрефект округи. Ця сцена затвердила за Жульєном право на звання «пан»; навіть слуги не наважились відмовити йому в цьому.

Увечері до пана де Реналья збігся на це диво увесь Вер'єр. Жульєн відповідав усім з похмурим виразом, який тримав

співбесідників на певній відстані. Слава про нього так швидко облетіла місто, що за кілька днів пан де Реналь, побоюючись, аби хтось не переманив до себе Жульєна, запропонував йому підписати контракт на два роки.

– Ні, пане, – холодно відповів Жульєн, – якщо ви схочете мене прогнати, я буду змушений піти. Контракт, що зв'язує мене, а вас ні до чого не зобов'язує, нерівний. Я відмовляюсь.

Жульєн зумів так поставити себе, що менше ніж за місяць після його появи в домі навіть пан де Реналь став поважати його. Кюре посварився з панами Реналем і Вально, отже, ніхто не міг виказати його колишньої прихильності до Наполеона, а сам він тепер говорив про нього не інакше, як з жахом.

VII. Спорідненість душ

Вони не вміють серце зворушити, не вразивши його.

Сучасний автор

Діти обожнювали Жульєна. Він їх зовсім не любив; думки його були далеко від них. Що б не накоїли ці хлопчаки, він ніколи не втрачав спокою. Холодний, справедливий, байдужий, – хоча його й любили, бо Жульєнове прибуття до певної міри розвіяло в домі нудьгу, – він був добрим вихователем. А сам у глибині душі почував тільки ненависть і відразу до вищих кіл, куди його було допущено, – допущено тільки

до краєчка стола, – чим, мабуть, і пояснювалась його ненависть і відраза. Інколи, сидячи на званих обідах, він насилу стримував свою зненависть до всього, що його оточувало. Якось у день святого Людовіка, слухаючи теревені пана Вально за столом, Жульєн мало не виказав себе: він утік у сад, ніби для того, щоб наглянути за дітьми. «Які похвали чесності! – скрикнув він. – Можна подумати це єдина цнота на світі; а проте яка шанобливість, яке плазування перед людиною, що, певно, подвоїла і потроїла свій капітал, орудуючи майном бідняків. Я готовий битися об заклад, що він наживається навіть на коштах, призначених для нещасних підкидьків, чия бідність священніша, ніж бідність усіх інших. О потвори! Потвори! Я теж, можна сказати, підкидьок, мене ненавидять і батько, і брати, і вся сім'я».

За кілька днів до свята святого Людовіка Жульєн, повторюючи молитви, прогулювався на самоті в гаю, що звався Бельведером, понад Алеєю Вірності. Ще здалеку він побачив двох своїх братів, які простували стежкою до нього; йому не вдалося уникнути зустрічі з ними. Гарний чорний костюм, надзвичайно охайний вигляд Жульєна і його відверта зневага до братів збудили в них таку люту зненависть, що вони його побили мало не до смерті і кинули непритомного і скривавленого. Пані де Реналь, прогулюючись із паном Вально та супрефектом, випадково зайшла в ліс. Вона побачила Жульєна на землі і подумала: «Він умер». Вона так схвилювалася, що пан Вально відчув ревності.

Він турбувався передчасно. Жульєн вважав пані де Реналь красунею, але ненавидів її саме за вроду: адже це була перша перешкода на його шляху, і юнак мало не спіткнувся об неї. Він уникав розмов з нею, щоб вона забула його порив, який першого дня штовхнув його поцілувати її руку.

Еліза, покоївка пані де Реналь, незабаром закохалася в молодого гувернера; вона часто говорила про нього своїй пані. Через те кохання мадемуазель Елізи один з лакеїв зненавидів Жульєна. Якось Жульєн почув, як той казав Елізі: «Ви вже не хочете й розмовляти зі мною з того часу, як з'явився у домі цей замазура гувернер». Жульєн не заслугогував такої образи, але, будучи вродливим юнаком, підсвідомо став іще більше дбати про свою зовнішність. Ненависть пана Вально теж подвоїлась. Він прилюдно заявив, що таке кокетство не личить молодому абатові. Хоч

Жульєн і не носив сутани, але його чорний костюм нагадував одяг священика.

Пані де Реналь помітила, що він часто про щось розмовляє з Елізою, і дізналася, що причиною цих розмов була крайня бідність Жульєнового гардеробу. Він мав так мало білизни, що йому доводилось дуже часто віддавати її пралі, і саме в цьому Еліза йому допомагала. Убозтво Жульєна, про яке пані де Реналь і гадки не мала, зворушило господиню, їй хотілося зробити Жульєнові подарунок, але вона не наважувалась. Внутрішня боротьба пані де Реналь була першим болісним почуттям, якого завдав їй Жульєн. До того

часу Жульєнове ім'я було для неї нерозривно зв'язане з почуттям чистої духовної радості. Стурбована думкою про бідність гувернера, пані де Реналь якось сказала чоловікові, що слід було б подарувати йому білизни.

– Ото дурниці! – відповів він. – Чого ради робити подарунки людині, якою ми цілком задоволені і яка нам прекрасно служить? Якби він почав ставитись недбало до своїх обов'язків, тоді треба було б його заохотити.

Пані де Реналь відчула всю образливу нищість такого погляду; однак до появи Жульєна вона б не помітила цього. Тепер, дивлячись на дуже охайне, хоч і скромне вбрання молодого абата, вона завжди казала сама собі: «Бідолашний хлопець, як він викручується?»

Поступово все те, чого бракувало Жульєнові, стало викликати в неї співчуття до нього, а не ніяковість.

Пані де Реналь була одною з тих провінціалок, які при першому знайомстві можуть здатися не дуже розумними.

У неї не було ніякого життєвого досвіду, і вона не вміла підтримувати розмови. Обдарована чутливою і гордою душею, вона у своєму несвідомому прагненні щастя, властивому всякій живій істоті, здебільшого просто не помічала того, що робили всі ці грубі люди, серед яких вона жила волею випадку.

Якби пані де Реналь дістала хоч найменшу освіту, вона виділялася б своїм природним і жвавим розумом. Але, як багата спадкоємиця, дівчина виховувалася в монастирі Сак-

ре-Кер у побожних черниць, пройнятих лютою ненавистю до всіх тих французів, котрі вважались ворогами єзуїтів. Пані де Реналь вистачило здорового глузду, щоб дуже скоро забути всі нісенітниці, засвоєні в монастирі; але вона нічого не набула натомість і лишилася неуком. Лестощі, які вона чула з дитинства як багата спадкоємиця, і схильність до палкої побожності спричинилися до того, що вона стала замикатись у собі. Пані де Реналь, здавалось, була надзвичайно поступлива і настільки зрікалася власної волі, що вер'єрські чоловіки ставили її за зразок своїм жінкам, а пан де Реналь пишався нею; але насправді ці риси її вдачі походили з виняткової гордовитості. Принцеса, яку згадують як приклад гордині, і та виявляє далеко більше уваги до вчинків своїх придворних, ніж виявляла ця лагідна, скромна на вигляд жінка до всього, що робив або казав її чоловік. До появи Жульєна вона, по суті, цікавилась тільки дітьми, їхні легкі недуги, прикροщі, маленькі радощі поглинали всю чутливість її душі, яка за все життя знала тільки одну палку любов до Бога, коли перебувала в безансонському монастирі Сакре-Кер.

Хоч вона з гордощів нікому не признавалась у цьому, але кожен напад гарячки в якого-небудь із її синів кидав її в такий розпач, наче дитина вже померла. Грубий сміх, знизування плечима та тривіальні зауваження про бабську дурість – ось і все, що вона незмінно чула у відповідь, коли в перші роки шлюбного життя вона в пориві щирості хотіла поділитися своїми переживаннями з чоловіком. Такі жарти, особ-

ливо коли вони стосувалися захворювань дітей, краяли серце пані де Реналь. Ось що вона знайшла замість догідливих і медоточивих лестощів єзуїтського монастиря, де провела юні роки. Горе виховало її. Вона була занадто гордою, щоб говорити про це горе навіть зі своєю подругою, пані Дервіль, і думала, що всі чоловіки такі самі, як пан де Реналь, пан Вально і супрефект Шарко де Можірон. Грубість і найбрутальніша бездушність до всього, крім грошей, кар'єри й орденів, сліпа ненависть до всякої думки, що суперечить їхнім уподобанням, – все це здавалося їй таким властивим для представників чоловічої статі, як те, що вони носять чоботи чи фетровий капелюх.

Але навіть після стількох років пані де Реналь не могла звикнути до товстосумів, серед яких їй доводилось жити.

У цьому й була причина успіху селянського юнака Жульєна. В симпатії до його благородної і гордої душі вона пізнала якусь солодку втіху, що сяяла принадністю новизни. Пані де Реналь скоро простила йому незнання найпростіших речей, що в її очах робило його ще милішим, простила і грубість манер, яку їй удавалось потроху виправляти. Вона вважала, що Жульєна варто слухати, навіть коли він говорив про щось звичайне, хоч би мова йшла про нещасного собаку, який, перебігаючи вулицю, попав під колеса селянського воза. Страждання тварини викликало б у пана де Реналья тільки грубий сміх, а тут вона бачила, як болісно супляться чорні, так красиво вигнуті брови Жульєна. Потроху їй стало

здаватися, що великодушність, душевне благородство і людяність властиві тільки цьому юному абатові. Лише до нього відчувала вона справжню симпатію і навіть захоплення, що їх збуджують ці чесноти в благородних душах.

У Парижі стосунки між Жульеном і пані де Реналь швидко б спростилися, бо в Парижі кохання – це дитя романів. Юний гувернер і його несмілива господиня знайшли б у трьох-чотирьох романах або навіть у куплетах театру Жімназ пояснення своїх стосунків. Романи визначили б їм ролі, які слід було грати, показали б приклад для наслідування, і рано чи пізно, можливо, навіть без усякої втіхи, а може, й нехотя Жульєн, задля самого марнолюбства, пішов би за цим прикладом.

В якому-небудь містечку в Авейроні чи в Піренеях перша-ліпша випадковість прискорила б розв'язку – така дія жаркого клімату. А під нашим похмурішим небом бідний юнак стає честолюбцем, бо його чутливе серце жадає утіх, які коштують грошей; він бачить щодня тридцятилітню жінку, щирю й доброчесну, заклопотану дітьми й далеку від того, щоб шукати в романах зразків для поведінки. В провінції все відбувається повільно, поступово, і це природніше.

Часто, задумуючись над бідністю молодого гувернера, пані де Реналь розчулювалась до сліз. Якось Жульєн застав її, коли вона плакала.

– Ах, пані, чи не трапилося з вами якого нещастя?

– Ні, друже мій, – відповіла вона. – Покличте дітей, і ході-

мо прогуляємось.

Пані де Реналь узяла Жульєна під руку і сперлась на неї якось так, що це здалося йому дуже дивним. Вона вперше назвала його «друзе мій».

Вкінці прогулянки Жульєн помітив, що пані де Реналь раз у раз червоніє. Вона сповільнила ходу.

– Ви, мабуть, чули, – сказала вона, не дивлячись на нього, – що я єдина спадкоємиця дуже багатой титки, яка живе в Безансоні. Вона мені постійно присилає всякі подарунки... Мої сини роблять такі успіхи... просто дивовижні... Отож я хотіла вас попросити, щоб ви прийняли від мене маленький подарунок, на знак моєї вдячності. Це так, дрібниця, кілька луїдорів вам на білизну. Тільки... – додала вона, почервонівши ще більше, і замовкла.

– Що, пані? – спитав Жульєн.

– Тільки не треба говорити про це моєму чоловікові, – прошепотіла вона, опустивши голову.

– Я бідний, пані, але не нищий, – відказав Жульєн, гнівно блискаючи очима, і, спинившись, випростався. – Про це ви не подумали. Я був би гірший за останнього лакея, якби дозволив собі приховати від пана де Реналья будь-що з того, що стосується моїх грошей.

Пані де Реналь почувала себе знищеною.

– Пан мер, – провадив далі Жульєн, – п'ять разів видавав мені по тридцять шість франків з того часу, як я живу в його домі. Я можу показати свою книгу витрат панові де Реналю

чи кому завгодно, навіть панові Вально, що ненавидить мене.

Після такої відсічі пані де Реналь ішла поруч бліда й стурбована, і до кінця прогулянки ніхто з них не міг знайти приводу, щоб поновити розмову. Для гордого Жульєнового серця кохання до пані де Реналь ставало тепер неможливим, а вона відчула до нього ще більшу повагу і захоплення: як він вичитав їй! Ніби заглажуючи образу, якої мимохіть йому завдала, вона оточила його найніжнішим піклуванням. Новизна цих турбот цілий тиждень робила пані де Реналь щасливою. Їй нарешті вдалося трохи пом'якшити гнів Жульєна; але йому й на думку не спадало запідозрити в її поведінці щось подібне до особистої симпатії.

«Ось які ці багатії, – думав він, – ображають людей, а потім вважають, що все можна загладити якимсь кривлянням».

Серце пані де Реналь було таке переповнене і досі таке невинне, що, незважаючи на свої наміри мовчати, вона не втрималася, щоб не розповісти чоловікові про зроблену Жульєнові пропозицію і про те, як він відмовився від неї.

– Що?! – скрикнув обурений пан де Реналь. – Ви могли стерпіти, щоб вам відмовив служник?

Пані де Реналь запротестувала проти цього слова, і він додав:

– Я висловлююсь, пані, як покійний принц Конде, рекомендуючи своїх камергерів молодій дружині: «Всі ці люди, – сказав він, – наші слуги». Я вам читав це місце з мемуарів

Безанваля¹⁵, дуже повчальне для підтримки престижу. Всі, хто не належить до дворянства, живе у вас і одержує платню, – ваші слуги. Я поговорю з цим добродієм Жульєном і дам йому сто франків.

– Ах, – друже мій, – сказала пані де Реналь, затремтівши від хвилювання, – зроби ж принаймні так, щоб слуги не бачили.

– Авжеж! Бо вони заздритимуть, і не без підстав, – сказав її чоловік і пішов, міркуючи, чи не завелику суму назвав.

Пані де Реналь впала на стілець, майже знепритомнівши від тривоги. «Він образить Жульєна, і це з моєї вини». Вона відчула огиду до свого чоловіка і затулила обличчя руками. Тепер вона заприсяглася, що ніколи більш не ділитиметься з ним своїми почуттями.

Побачивши Жульєна, пані де Реналь вся затремтіла, в грудях їй так стиснуло, що вона не могла вимовити й слова. Збентежена, вона взяла його за руки й міцно потиснула їх.

– Друже мій, – нарешті сказала вона, – ви задоволені з мого чоловіка?

– Чому ж мені не бути задоволеним, – відповів Жульєн, гірко всміхаючись. – Він мені дав сто франків.

Пані де Реналь глянула на нього, немовби вагаючись.

– Дайте мені вашу руку, – сказала вона нарешті з такою рішучістю, якої Жульєн ще ніколи в неї не помічав.

---

¹⁵ *Безанваль* (1722–1791) – автор мемуарів про часи Людовіків XV і XVI, де докладно описано скандальну хроніку і придворні події тієї доби.

Вона насмілилась піти до вер'єрського книгаря, хоч за ним встановилася репутація страшного ліберала. Там вона вибрала на десять луїдорів книжок, щоб подарувати своїм дітям. Але це були саме ті книжки, які – вона знала – хотів мати Жульєн. Вона зажадала, щоб там-таки, в книгарні, кожен з хлопчиків написав своє ім'я на тих книжках, які йому припали. Поки пані де Реналь раділа, що знайшла спосіб спокутувати свою провину перед Жульєном, він дивувався безлічі книжок у книгарні. Ніколи ще не наважувався він заходити в таке нечестиве місце; серце його трепетало. Жульєн і не здогадувався, що робиться у душі пані де Реналь. Він глибоко замислився, як би придбати кілька книжок, не зашкодивши своїй репутації юнака, що вивчає теологію. Нарешті йому спало на думку, що можна буде, коли спритно взятись до справи, переконати пана де Реналья, ніби для письмових робіт хлопчиків найкращою темою були б життєписи славнозвісних дворян цього краю. Через місяць, доклавши немало зусиль, Жульєн домігся здійснення свого задуму, а ще згодом наважився в розмові з паном де Реналем натякнути на дещо значно трудніше для благородного мера; йшлося про те, щоб сприяти збагаченню ліберала – записатися абонентом у його книгарню. Пан де Реналь не заперечував, що треба дати старшому синові уявлення *de visu*¹⁶ про численні твори, які можуть згадуватися в розмові, коли він буде у військовій школі. Але Жульєн бачив, що пан мер уперто

---

¹⁶ Наочно (*лат.*).

не хоче йти далі. Хлопець підозрював, що тут є якась таємна причина, але не міг її розгадати.

– Я гадаю, пане, – сказав він якимось йому, – що було б украй непристойно, коли б таке почесне дворянське прізвище, як *Реналь*, потрапило у брудний список абонентів книгаря.

Обличчя пана де Реналья проясніло.

– Було б так само прикро, – провадив далі Жульєн смиренним тоном, – для бідного студента теології, якби коли-небудь виявилось, що його ім'я було в списку книгаря, який дає книги додому. Ліберали могли б мене звинуватити в тому, що я брав нечестиві книги; хто знає, чи не понаписували б вони там під моїм іменем назви цих огидних книжок.

Але тут Жульєн помітив, що збочив з правильного шляху: обличчя мера знов прибрало збентеженого і невдоволеного виразу. Жульєн замовк. «Тепер він у моїх руках», – сказав він сам до себе.

Через кілька днів старший хлопчик, побачивши в «Щоденній газеті»¹⁷ оголошення про якусь книжку, почав розпитувати про неї Жульєна в присутності пана де Реналья.

– Щоб не дати якобінцям приводу тріумфувати, – сказав молодий гувернер, – і щоб я все-таки мав змогу відповідати на запитання пана Адольфа, можна було б записати абонентом в книгарню кого-небудь із ваших слуг.

– Непогана думка! – радо вигукнув пан де Реналь.

---

¹⁷ «Щоденна газета» («Quotidienne») – друкований орган ультрароялістів, який проповідував найреакційніші заходи і білий терор.

– Треба тільки вжити заходів, – сказав Жульєн із серйозним, майже сумним виразом, що так личить деяким людям, коли вони бачать здійснення давно виплеканої мрії, – треба вжити заходів, щоб слуга не брав ніяких романів. Потрапивши в дім, ці небезпечні книжки могли б зіпсувати покоївок пані та й самого слугу.

– Ви забуваєте ще про політичні памфлети, – додав пан де Реналь погордливо.

Він хотів приховати, як йому сподобався хитрий маневр, придуманий гувернером.

Жульєнове життя протікало серед таких ось маленьких хитрощів, і їхній успіх цікавив його значно більше, ніж помітна прихильність, яку він легко міг би прочитати в серці пані де Реналь.

Попередній душевний стан опанував його і в домі вер'єрського мера. Тут, так само, як і на батьковім тартаку, він глибоко зневажав людей, з якими жив, і відчував, що вони його ненавидять. Слухаючи, як супрефект, пан Вально та інші друзі дому розповідають про ті чи інші події, які відбувались у них перед очима, він бачив, до якої міри їхні уявлення не схожі на дійсність. Кожний вчинок, що здавався йому прекрасним, неодмінно викликав загальний осуд. Жульєн раз у раз вигукував подумки: «Які потвори! Які дурні!» Дивним було однак те, що, при всій своїй зарозумілості, він часто зовсім не розумів, про що йшла мова.

З самого малку він ні з ким не розмовляв щиро, крім ста-

рого полкового лікаря. Весь його невеликий запас знань обмежувався італійськими кампаніями Бонапарта і хірургією. Докладні описи найболючіших операцій чарували юнацьку відвагу Жульєна; він казав сам собі:

– Я стерпів би не скривившись.

Вперше, коли пані де Реналь спробувала заговорити з молодим гувернером про щось інше, крім виховання дітей, він почав розповідати про хірургічні операції; вона зблідла й попросила його замовкнути.

А крім цього, Жульєн нічого не знав. Отже, хоч він весь час проводив у товаристві пані де Реналь, кожного разу, коли вони залишались самі, між ними западала дивна мовчанка. У вітальні, хоч би як смиренно він поводився, вона вгадувала по його очах, що Жульєн розумом стоїть над усіма, хто бував у їхньому домі. Але тільки-но вона залишалася з ним на самоті, він весь напружувався. Це гнітило її, бо жіночий інстинкт підказував їй, що Жульєнове збентеження походить зовсім не з ніжних почуттів.

Виходячи з якихось дивних уявлень про світське товариство, почерпнутих з оповідань старого полкового лікаря, Жульєн завжди відчував ніяковість, коли в присутності дами серед загальної розмови наставала мовчанка, – наче саме він був у цьому винен. Це почуття ставало в сто разів болісніше, коли він був із жінкою на самоті. Його уява, сповнена найдивовижніших, справді іспанських понять про те, що повинен казати чоловік, залишившись віч-на-віч з дамою, навію-

вала йому в ці хвилини збентеження зовсім неймовірні речі. Жульєнова душа линула в небеса, і водночас він не міг порушити ганебної мовчанки. Через це суворий вираз його обличчя під час довгих прогулянок з пані де Реналь і з дітьми ставав іще суворішим від цих болісних переживань. Жульєн страшенно себе зневажав. А якщо, на свою біду, він і примушував себе говорити, то казав щось недоладне. На довершення лиха, він не тільки бачив, а й перебільшував безглуздість своєї поведінки. Та було в ньому й таке, чого Жульєн не бачив: це його власні очі. Вони були такі гарні і в них відбивалась така палка душа, що вони, немов талановиті актори, часом надавали глибокого змісту навіть словам, у яких його зовсім не було. Пані де Реналь помітила, що з нею на самоті Жульєн міг сказати щось дотепне тільки в тих випадках, коли під враженням якоїсь несподіваної події забував про потребу вигадувати компліменти. А що друзям дому нечасто спадали свіжі блискучі думки, то вона тішилась і захоплювалась тими спалахами, у яких виявлявся Жульєнів розум.

Після падіння Наполеона в провінційних звичаях не допускається ніякої галантності. Кожен боїться втратити посаду: негідники шукають підтримки конгрегації, і лицемірство розквітло навіть серед лібералів. Нудьга зростає. Читання та сільське господарство – ось єдині розваги.

Пані де Реналь, багата спадкоємиця побожної тітки, одружена в шістнадцять років з немолодим дворянином, за все своє життя не переживала нічого, що хоч би трохи нагаду-

вало кохання. Тільки її духівник, добрий кюре Шелан, розмовляв з нею про кохання з приводу залицянь пана Вально і змалював їй таку огидну картину, що це слово в її уяві пов'язувалося з наймерзеннішою розпустою. А те кохання, про яке вона дізналася з кількох романів, що випадково потрапили їй до рук, здавалось чимсь винятковим навіть неіснуючим. Завдяки своїй необізнаності, пані де Реналь, цілком захоплена Жульеном, була щаслива, і їй навіть на думку не спадало за щось докоряти собі.

VIII. Житейські справи

*Then there were sighs, the deeper for suppression,
And stolen glances, sweeter for the theft.
And burning blushes, though for no transgression.¹⁸*

Don Juan, c. 1, st. 74

Ангельська лагідність пані де Реналь, яка походила з її вдачі та теперішнього щастя, трохи зраджувала її тільки тоді, коли вона згадувала про свою покоївку Елізу. Ця дівчина дістала спадщину, після чого пішла на сповідь до кюре Шелана і призналась йому, що хоче побратися з Жульеном. Кюре щиро зрадів щастю свого улюбленця і надзвичайно зди-

---

¹⁸ Зітхання потайне – завжди глибоке. Як любо поглядом зустрітись тайкома; Зирнеш – і враз запаленіють щоки. Байрон, «Дон-Жуан», пісня 1, строфа 74 (англ.). Переклад віршованих текстів тут і далі В. Струтинського.

увався, коли Жульєн рішуче заявив, що не приймає пропозиції мадемуазель Елізи.

– Бережіться, дитино моя, того, що діється у вашому серці, – сказав кюре, насупивши брови. – Я радію за вас, якщо ви нехтуєте таким майном тільки в ім'я вашого покликання. Ось уже п'ятдесят шість років, як я служу священиком у Вер'єрі, а проте мене, очевидно, звільнять. Мені прикро, але все-таки я маю вісімсот ліврів ренти. Кажу вам: не піддавайтеся ілюзіям про те, що може вам дати сан священика. Якщо ви запобігатимете ласки можновладців, ви занастите свою душу на віки вічні. Ви зможете досягти благополуччя, але для цього треба буде кривдити знедолених, підлещуватись до супрефекта, мера, цієї впливової особи, і потурати їхнім примхам. Така поведінка, тобто те, що у світі називають «вмінням жити», може, для мирянина й не зовсім несумісна зі спасінням душі, але з нашим саном треба вибрати одне з двох: здобувати щастя на цім або на тім світі – середини нема. Ідіть, мій друже, поміркуйте й через три дні приходьте з остаточним вирішенням. Я з жалем помічаю в глибині вашої натури якийсь похмурий запал, який, на мою думку, не свідчить ні про поміркованість, ні про цілковите зречення земних благ, що конче потрібні священикові. Розум ваш обіцяє багато, але дозвольте мені сказати, – додав добрий панотець із слізьми на очах, – якщо ви приймете сан священика, я боятимусь за ваше спасіння.

Жульєн соромився свого хвилювання; вперше в житті він

відчув, що його люблять; він заплакав від розчулення і, щоб ніхто не бачив його сліз, утік у гущавину лісу над Вер'єром.

«Що це зі мною? – подумав він. – Я почуваю, що міг би сто разів віддати життя за доброго кюре Шелана, а проте це ж він мені щойно довів, що я дурень. Головне для мене – обманути саме його, а він мене бачить наскрізь. Прихований запал, про який він каже, – це моє прагнення вибитися в люди. Кюре вважає, що я не гідний бути священиком, я ж був певен, що після моєї добровільної відмови від ренти в п'ятдесят луїдорів він буде найвищої думки про мою побожність і покликання.

Відтепер, – міркував Жульєн, – я покладатимусь лише на ті риси своєї вдачі, які перевірів на ділі. Хто б міг сказати, що я з такою насолодою проливатиму сльози? Що я здатний любити того, хто довів мені мою дурість?»

Через три дні Жульєн знайшов привід, до якого мав би вдатися насамперед; цей привід, по суті, був наклепом, та що з того! Помітно вагаючись, він признався кюре, що на перешкоді гаданому шлюбові стоїть причина, якої він не може назвати, бо тим зашкодив би третій особі. Це, звичайно, кидало тінь на поведінку Елізи. Пан Шелан відчув у юнаковій вдачі якийсь суєтний запал, цілком відмінний від вогню, що мав би горіти в серці юного служителя церкви.

– Друже мій, – сказав він йому, – вам краще було б стати добрим сільським буржуа, статечним і освіченим, ніж священиком без покликання.

Жульєн відповідав дуже добре на нові напучування: він знаходив саме ті слова, що найбільше пасували молодому за-попадливому семінаристові; але тон, яким усе це вимовлялося, і вогонь у його очах, якого він не вмів приховати, стривожили пана Шелана.

Однак не слід погано думати про Жульєнові здібності: він вдало підбирає слова, пройняті хитрим і обачним лицемірством. Для його віку це досить добре. Що ж до жестів і тону, то він жив досі серед селяків і не мав перед собою гідних зразків. Згодом, коли він дістав змогу спілкуватися з панством, жести його стали такі самі бездоганні, як і мова.

Пані де Реналь дивувалася, що її покоївка, діставши таку спадщину, не повеселішала. Вона бачила, що дівчина вчащає до кюре й повертається від нього заплакана. Нарешті Еліза сама заговорила з господинею про свій шлюб.

Пані де Реналь здавалося, що вона занедужала, її кидало то в жар, то в холод, і вона втратила сон, оживаючи тільки тоді, коли бачила перед собою покоївку або Жульєна. Їхнє майбутнє щастя під спільним дахом не йшло їй з думки. Той убогий будиночок, де вони мали жити на п'ятдесят луїдорів ренти, вимальовувався їй у найчарівніших барвах. Жульєн, звичайно, зможе влаштуватися в супрефектуру в Бре, за два льє від Вер'єра, і в такому разі вона зможе іноді бачити його.

Пані де Реналь і справді здавалося, що вона божеволіє. Вона сказала про це чоловікові і нарешті справді захворіла й злягла. Того ж вечора, коли покоївка принесла їй їсти, гос-

подиня помітила, що дівчина плаче. Еліза тепер страшенно дратувала її, і вона гримнула на неї, але відразу ж попросила пробачення. Еліза ще дужче розплакалася і сказала, що, коли пані дозволить, вона розповість їй про своє горе.

– Кажіть, – відповіла пані де Реналь.

– Ну, так ось, пані, він відмовився; якісь лихі люди, мабуть, знеславили мене, і він повірив.

– Хто відмовився? – ледве вимовила пані де Реналь.

– Та хто ж, як не пан Жульєн! – відповіла покоївка, схлипуючи. – Пан кюре не зміг його умовити. Пан кюре каже, що не слід відмовляти чесній дівчині лише тому, що вона була покоївкою. Зрештою батько пана Жульєна простий тесляр, та й сам він чим заробляв на життя, поки не влаштувався до пані?

Пані де Реналь уже не слухала. Від надмірного щастя вона майже втратила розум. Кілька разів примусила вона Елізу повторити, що Жульєн відмовився остаточно і не мав надії, що він передумає і прийде до розумнішого вирішення.

– Я зроблю ще одну, останню, спробу, – сказала вона своїй покоївці, – я сама поговорю з паном Жульєном.

На другий день, після сніданку, пані де Реналь віддалася чарівній насолоді – захищати справу своєї суперниці і бачити, як цілу годину Жульєн уперто відмовляється від Елізиних руки і достатку.

Помалу Жульєн вийшов з рамок своїх наперед обміркованих фраз і став досить дотепно відповідати на розважливі

умовляння пані де Реналь. Бурхливий потік щастя, що ринув у її душу після стількох днів розпачу, зломив її сили. Вона зомліла. А коли опритомніла і її перенесли в спальню, пані де Реналь звеліла всім вийти. Її охопило почуття глибокого здивування.

«Невже я покохала Жульєна?» – спитала вона себе.

Відкриття, що в іншу хвилину викликало б у неї докори сумління і вразило б її до глибини душі, тепер здавалося їй чимось дивним, на що вона дивилась якомсь байдуже. Душа її, до краю виснажена щойно пережитим, стала нечутливою до пристрасних хвилювань.

Пані де Реналь хотіла було взятися за рукоділля, але поринула в глибокий сон; а коли прокинулась, все це вже не лякало її так, як мало б злякати. Вона почувала себе такою щасливою, що нездатна була бачити будь-що в поганому світлі. Наївна й проста, ця добра провінціалка ніколи не роз'ятрювала собі душу, щоб гостріше відчувати нові відтінки щастя чи горя. А до того як у домі з'явився Жульєн, пані де Реналь, цілком поринувши в нескінченні домашні турботи, які припадають на долю всякої матері й господині за межами Парижа, ставилась до любовних пристрастей так само, як ми ставимось до лотереї: суцільне шахрайство, щастя, в яке вірять лише божевільні.

Пролунав дзвінок на обід; пані де Реналь спалахнула, почувши голос Жульєна, що йшов з дітьми. Вона вже навчилась трошки хитрувати з того часу як покохала і, щоб пояс-

нити свій рум'янець, почала скаржитись на головний біль.

– Отакі всі жінки, – відповів пан де Реналь, голосно зареготавши. – Завжди в них щось несправне.

Хоч як пані де Реналь звикла до таких жартів, але зараз тон чоловіка вразив її. Щоб забути образу, вона глянула на Жульєна. Якби Жульєн був найбридкішою людиною у світі, тієї хвилини він все одно сподобався б їй.

Старанно наслідуючи звичаї придворної знаті, пан де Реналь, як тільки настали перші теплі весняні дні, переїхав до Вержі, – села, що уславилось трагічною історією Габрієлі¹⁹. За кількасот кроків від мальовничих руїн давньої готичної церкви стояв старий замок з чотирма вежами, що належав панові де Реналю; біля нього – парк, розбитий так, як Тюільрійський, з багатьма буксовими бордюрами і каштановими алеями, що їх підстригали двічі на рік. Сусідня ділянка, засаджена яблунями, була місцем для прогулянок. У кінці плодового саду росло вісім чи десять розкішних горіхових дерев; їхні широчезні зелені крони здіймались, мабуть, на вісімдесят футів над землею.

– Кожне з цих проклятих горіхових дерев, – казав пан де Реналь, коли його дружина милувалась ними, – коштує мені

---

¹⁹ «Трагічна історія Габрієлі» – Габрієль де Вержі, героїня середньовічної легенди, яку переказано у романі XIII століття. Рено де Кусі, лицар і поет, закоханий у Габрієль де Вержі і смертельно поранений у битві з сарацинами, просить послати коханій його серце. Ревнивий чоловік Габрієлі віднімає це серце в гінця і дає його у вигляді вишуканої страви з'їсти дружині. Габрієль, дізнавшись про те, яку страву вона з'їла, відмовляється від їжі і помирає з голоду.

врожая з пів-арпана землі; у їхньому затінку не родить хліб. Пані де Реналь наче вперше відчула красу природи; вона захоплювалась усім до нестями. Кохання, що проймало її, робило її заповзятливою і рішучою. Через два дні після переїзду до Вержі, як тільки пан де Реналь повернувся до Вер'єра у справах мерії, пані де Реналь найняла на власні кошти робітників. Жульєн порадив їй прокласти вузеньку доріжку, посилану піском, що йшла б, звиваючись, по всьому плодовому саду, аж до великих горіхів. Це дозволило б дітям гуляти зранку, не ризикуючи замочити в росі черевики. Не минуло й доби, як ця ідея була здійснена. Пані де Реналь весело провела цілий день з Жульєном, даючи вказівки робітникам.

Повернувшись з міста, вер'єрський мер дуже здивувався, побачивши готову доріжку. Пані де Реналь також була здивована приїздом чоловіка: вона забула про його існування. Після цього протягом ще двох місяців мер буркотів з того приводу, що, не спитавши його, вона наважилась на такі дороги «нововведення». Але пані де Реналь зробила все те на власні гроші, і це його трохи втихомирило.

Вона цілі дні проводила в саду з дітьми і разом з ними ловила метеликів. Вони зробили великі сачки з світлого серпанку і бігали з ними за бідолашними лускокрилими. Цю хитромудру назву підказав пані де Реналь гувернер; вона написала з Безансона чудову книжку Годара²⁰, і Жульєн розпо-

---

²⁰ Годар (1775–1823) – французький натураліст, автор книги «Історія луско-

відав їй про дивні звичаї цих комашок.

Їх безжально пришпилювали до великого картону, що його теж приготував Жульєн.

Нарешті в пані де Реналь і Жульєна знайшлася тема для розмов, і йому вже не доводилося у хвилини мовчання зазнавати пекельних мук.

Навіть про незначні речі вони без кінця й краю розмовляли з палким захопленням. Це кипуче життя, завжди чимось заповнене й веселе, подобалось усім, крім покоївки Елізи, якій доводилося надмірно працювати. «Ніколи, – казала вона, – навіть під час карнавалу, коли в Вер'єрі бувають бали, пані не дбала так про туалети: вона тепер міняє сукні двічі, а то й тричі на день».

Ми не маємо наміру лестити будь-кому, а тому не будемо заперечувати, що пані де Реналь, в якій була дуже гарна шкіра і струнка постать, стала тепер шити сукні з короткими рукавами й глибоким викотом на грудях. Таке вбрання їй дуже личило.

– Ніколи, пані, ви не були така молода, – казали їй вер'єрські друзі, що приїздили обідати в Вержі (так чемно висловлюються в наших краях).

Дивна річ, – і мало хто з нас цьому повірить, – але пані де Реналь дбала про свої туалети без жодних намірів. Це було їй приємно, і без якоїсь прихованої думки вона майструвала з Елізою нові вбрання весь час, коли не бігала за метеликами

разом з дітьми і Жульєном. Один тільки раз їздила вона у Вер'єр, щоб купити собі привезену з Мюлуза нову тканину на літні сукні.

З нею приїхала погостювати у Вержі її молода родичка. Вийшовши заміж, пані де Реналь непомітно для себе здружилася з пані Дервіль, разом з якою колись училася в монастирі Сакре-Кер.

Пані Дервіль завжди потішалася з того, що вона звала «шаленими вигадками» своєї кухні. «Мені ніколи таке й на думку не спало», – казала вона. Свої несподівані вигадки, які в Парижі були б названі дотепними експромтами, пані де Реналь вважала за дурниці і соромилась висловлювати їх перед своїм чоловіком, але присутність пані Дервіль піддавала їй духу. Спочатку вона дуже несміливо ділилася думками; але коли жінки довго лишалися на самоті, пані де Реналь запалювалась, довгі ранкові години минали, як одна мить, і обом подругам було дуже весело. На цей раз розважлива пані Дервіль помітила, що її кухня не така весела, але набагато щасливіша.

А Жульєн відтоді як приїхав у маєток, почував себе, мов дитина, – він ганяв за метеликами і так само тішився, як його учні. Після того як йому потрібно було раз у раз стримуватись і хитрувати, тепер, на самоті, далеко від людських очей, інстинктивно не почувуючи ніякого страху перед пані де Реналь, він віддавався радощам життя – таким п'янким у його віці – серед наймальовничіших у цілому світі гір.

Пані Дервіль з першого дня здалася йому другом; він поспішив показати їй краєвид, що відкривається в кінці нової доріжки під великими горіхами. І справді, він не гірший, а може, й кращий, ніж найчарівніші ландшафти Швейцарії чи італійських озер. Коли піднятися стрімким косогором, що починається за кілька кроків, – очі тонуть у глибоких проваллях, схили яких поросли дубовим лісом, що спускається майже до самої річки. Щасливий, вільний, майже володар дому, Жульєн водив на стрімкі скелі обох приятельок, втішаючися з їхнього захоплення таким величним краєвидом.

– Для мене це як музика Моцарта, – казала пані Дервіль.

Вся краса гірських околиць Вер'єра була отруєна для Жульєна заздрощами братів і присутністю вічно невдоволеного деспота-батька. У Вержі ніщо не викликало в нього цих гірких спогадів; уперше за все життя він не бачив навколо себе ворогів. Коли пан де Реналь від'їжджав до міста – а це бувало нерідко, – він дозволяв собі читати, і скоро, замість читати вночі, ховаючи лампу під перекинутим вазоном, хлопець міг спокійно спати цілу ніч, а вдень, під час перерви між уроками, забирався на скелі з книжкою, що була для нього єдиним учителем життя й предметом захоплення. В ній він знаходив і радість, і натхнення, і розраду в хвилини зневіри.

Деякі речі, що їх сказав Наполеон про жінок, його міркування про вартість романів, що були модні за тих часів, тепер уперше навели Жульєна на думки, які в його ровесників з'явилися б уже давно.

Настала спека. В них установилася звичка сидіти вечорами під крислатою старою липою за кілька кроків від дому. Там панувала глибока темрява. Якось увечері Жульєн щось захоплено розповідав, відчуваючи насолоду від того, що так добре говорить і його слухають молоді жінки. Жестикулюючи, він ненароком торкнувся руки пані де Реналь, що сперлась на спинку пофарбованого дерев'яного стільця, які звичайно ставлять у садках.

Вона відразу ж відсмикнула руку; але тут Жульєнові спало на думку, що його обов'язок – домогтися, щоб надалі її рука не уникала його дотику. Свідомість обов'язку, який він мав виконати, і побоювання опинитись у смішному або, скоріше, в принизливому становищі, якби це йому не вдалося, вмить отруїли всю його радість.

ІХ. Вечір у маєтку

«Дідона»²¹ пана Герена – чудовий ескіз.²²
Штробек

Коли на другий день Жульєн побачив пані де Реналь, він кілька разів окинув її дуже дивним поглядом; він стежив за нею, наче за ворогом, з яким доведеться битися. Йо-

---

²¹ «Дідона». – Картина художника-класика Герена (1774–1833) «Дідона і Еней» була виставлена в Салоні 1817 року.

²² Штробек – знайомий Стендаля, що служив 1806 року при Брауншвейзькому дворі.

го вигляд, такий несхожий на учорашній, зовсім збентежив пані де Реналь: вона була дуже лагідна з ним, а він ніби гнівається. Вона не могла відвести від нього очей.

Присутність пані Дервіль дозволяла Жульєнові говорити менше і цілком зосередитися на тому, що він мав на думці. Цілий день Жульєн тільки те й робив, що намагався зміцнити себе читанням натхненної книги, яка гартувала його дух.

Він набагато раніше закінчив заняття з дітьми, і коли після цього присутність пані де Реналь знову змусила його поринути в думки про обов'язок і честь, він вирішив, що йому неодмінно треба сьогодні ж домогтися, щоб вона залишила свою руку в його руці.

Сонце заходило, наближалася вирішальна мить, і Жульєнове серце шалено калатало в грудях. Настала ніч. Він з радістю помітив – і це наче зняло з його грудей величезний тягар, – що ніч буде дуже темна. Теплий вітер гнав небом густі хмари, віщуючи грозу. Подруги довго гуляли. Все, що вони робили того вечора, здавалося Жульєнові якимсь особливим. Молоді жінки тішилися цією душною погодою, що для деяких чутливих натур немов посилює насолоду кохання.

Нарешті всі посідали – пані де Реналь біля Жульєна, а пані Дервіль коло своєї подруги. Думка про те, що він вирішив зробити, заповонила всю увагу Жульєна, і він не знаходив, що сказати. Розмова не клеїлась.

«Невже я буду таким самим нещасним боягузом на першій дуелі, яка мені трапиться?» – казав собі Жульєн; через

свою надмірну недовіру і до себе, й до інших він не міг не усвідомлювати, в якому стані зараз перебуває.

Будь-яка небезпека була б для нього не такою страшною, як ця смертельна тривога. Скільки разів він бажав, щоб якась справа примусила пані де Реналь піти з саду додому. Він робив над собою надзвичайне зусилля, і в голосі його почулося хвилювання. Скоро й голос пані де Реналь затремтів, але Жульєн цього не помітив. Жорстока боротьба між обов'язком і несміливістю була така болісна, що він нічого довкола не помічав. На замковому годиннику вже пробило за чверть десяту, а він і досі ні на що не зважився. Обурений своєю несміливістю, він сказав сам собі: «Як тільки проб'є десяту годину, я виконаю те, що цілий день обіцяв собі зробити, – інакше піду до себе й застрелюсь».

Аж ось минула остання мить чекання й тривоги, коли Жульєн уже не тямив себе від хвилювання, і на башті, над його головою, пробило десяту. Кожен удар фатального дзвону відбивався у його грудях, і вони мимоволі здригались.

Нарешті, коли десятий удар пробив і ще відлунював у повітрі, він простяг руку і взяв руку пані де Реналь, – вона відразу покvapливо відсмикнула її. Жульєн, ледве усвідомлюючи, що робить, схопив її знову. Хоч який він був схвилюваний, його вразив крижаний холод руки пані де Реналь. Він судорожно стиснув її у своїй. Ще одне, останнє, зусилля вирватись, і нарешті її рука затихла в Жульєновій.

Жульєнова душа сповнилась щастям; не тому, що він лю-

бив пані де Реналь, а тому, що нарешті скінчилась жахлива мука. Щоб пані Дервіль нічого не помітила, він вважав за потрібне говорити; голос його зазвучав голосно й упевнено. А голос пані де Реналь, навпаки, тремтів від хвилювання, її подруга вирішила, що вона нездужає, і запропонувала піти додому. Жульєн відчув небезпеку: «Якщо пані де Реналь зараз піде до вітальні, я знов опинюся в тому жахливому становищі, в якому був сьогодні цілий день. Я так мало тримав її руку, що це не можна вважати за завойоване право».

Пані Дервіль знову запропонувала повернутися до вітальні, і в цю хвилину Жульєн міцно стиснув руку, яку йому покірно лишили.

Пані де Реналь, що вже була підвелась, знову сіла й ледь чутно сказала:

– Я справді щось нездужаю, але на свіжому повітрі мені буде краще.

Її слова довершили Жульєнове щастя, і він був у цю хвилину на сьомому небі: він говорив щиро, забувши своє прикидання, і здавався обом подругам, які його слухали, найприємнішою людиною у світі. Проте в раптовому нападі красномовства було трохи й боягузтва. Жульєн боявся, що пані Дервіль, занепокоєна сильним вітром, який віщував грозу, здумає повернутись додому. Тоді йому довелося б лишитись віч-на-віч з пані де Реналь. Йому якось майже випадково вистачило сліпої сміливості зробити те, що задумав, але він почував, що не зможе промовити жодного слова до

пані де Реналь. Хоч би як лагідно вона дорікала йому, він однаково відчує себе переможеним, і щойно здобута перемога зійде нанівець.

На щастя, цього вечора його зворушливі й піднесені промови заслужили визнання навіть пані Дервіль, яка загалом вважала, що він незграбний, як дитина, і нецікавий. Що ж до пані де Реналь, рука якої лежала в руці Жульєна, то вона не думала ні про що, вона була немов у забутті. Години, проведені тут, під величезною липою, яку посадив, за переказом, іще Карл Сміливий²³, стали для неї найщасливішою порою життя. Вона з насолодою слухала, як зітхає вітер у густому листі липи і як зрідка стукають дощові краплі, що вже починали падати на найнижчі листочки. Жульєн навіть не помітив однієї речі, яка могла б його зовсім заспокоїти: пані де Реналь на хвилинку встала, щоб допомогти кухарці підняти вазон з квітами, перекинутий вітром їм під ноги, але, сівши знову, вона відразу ж майже без опору віддала йому руку, наче між ними це було наперед домовлено.

Давно вже пробило північ; час було нарешті йти з саду; вони розійшлись. Пані де Реналь, у палкому захваті від кохання, перебувала в такому блаженному невіданні, що майже ні за що не докоряла собі. Солодке хвилювання не давало їй заснути. Жульєн, зовсім знесилений боротьбою, яку весь день вела в його душі боязкість і гордість, враз поринув у глибокий сон.

---

²³ Карл Сміливий (1433–1477) – герцог Бургундський.

На другий день його збудили о п'ятій. Для пані де Реналь було б жорстоким ударом, якби вона знала, що він і не згадав про неї. Він виконав *свій обов'язок, героїчний обов'язок*. Сповнений щастя від усвідомлення цього, він зачинився у себе в кімнаті і з якоюсь новою насолодою поринув в описи подвигів свого героя.

Коли подзвонили до сніданку, Жульєн, начитавшись реляцій великої армії, уже забув про вчорашню перемогу. Спускаючись у вітальню, він весело подумав: «Треба буде сказати їй, що я її кохаю».

Але замість поглядів, сповнених любовної знемоги, які він сподівався зустріти, він побачив сердите обличчя пана де Реналья, який дві години тому приїхав з Вер'єра і не приховував свого незадоволення з того, що Жульєн цілий ранок не вчив дітей; не можна уявити собі нічого бридкішого, ніж цей бундючний пан, коли він бував чимось незадоволений і вважав, що має право виявляти свій поганий настрій.

Кожне в'їдливе чоловікове слово краяло серце пані де Реналь. Але Жульєн усе ще перебував у такому екстазі від великих подій, які протягом кількох годин хвилювали його уяву, що йому важко було враз опуститися на землю й прислухатись до грубих зауважень пана де Реналья. Нарешті він відповів йому досить різко:

– Я нездужав.

Тон його відповіді міг би образити й не таку вразливу людину, як вер'єрський мер. Йому схотілося негайно вигнати

Жульєна, і його стримало тільки те, що він узяв собі за правило ніколи не поспішати в справах.

«Цей нікчемний хлопчисько, – подумав він, – створив собі певну репутацію в моєму домі. Вально може взяти його до себе або він одружиться з Елізою і в обох випадках у глибині душі сміятиметься з мене».

Незважаючи на всі його мудрі міркування, невдоволення пана де Реналья все-таки вибухнуло в грубій лайці, яка по-малу роздратувала Жульєна. Пані де Реналь насилу стримувала сльози. Як тільки сніданок кінчився, вона попросила Жульєна провести її на прогулянку і по-дружньому сперлася на його руку. Але на все, що йому казала пані де Реналь, він тільки стиха повторював:

– Ось вони які, ці багатії!

Пан де Реналь ішов поруч з ними; його присутність іще збільшувала лють Жульєна, який раптом помітив, що пані де Реналь підкреслено сперлася на його руку. Жульєнові стало неприємно, він різко відштовхнув її і відсмикнув руку.

На щастя, пан де Реналь не побачив цього нового зухвальства, його помітила тільки пані Дервіль; її подруга розплакалась. Саме цієї хвилини пан де Реналь почав кидати камінцями в якусь сільську дівчинку, що йшла забороненою стежкою через сад.

– Пане Жульєне, благаю вас, вгамуйтеся, подумайте: в усіх буває поганий настрій, – покvapливо сказала йому пані Дервіль.

Жульєн кинув на неї холодний погляд, у якому відбилася безмежна зневага.

Цей погляд здивував пані Дервіль; але він вразив би її ще більше, якби вона вгадала його справжнє значення: вона прочитала б у ньому якусь невиразну надію на найлютішу помсту. Безперечно, саме такі хвилини приниження створюють робесп'єрів.

– Ваш Жульєн якийсь несамовитий, він лякає мене, – прошепотіла пані Дервіль подрузі.

– Як же йому не гніватись? – відповіла пані де Реналь. – Після того коли він домігся від дітей таких чудових успіхів, яке це має значення, якщо він перебуде один ранок, не навчаючи їх? Ні, справді, чоловіки дуже брутальні.

Уперше в житті пані де Реналь відчула щось схоже на бажання помститися чоловікові. Люта зненависть Жульєна до багатіїв готова була ось-ось вибухнути. На щастя, пан де Реналь покликав садівника і заходився разом з ним перегороджувати протоптану через садок стежку колючим гіллям. Жульєн не відповідав жодним словом на всі ті милі речі, які чув під час прогулянки від супутниць. Як тільки пан де Реналь відійшов, обидві подруги, пославшись на втому, взяли Жульєна попід руки.

Він ішов між двома жінками, розчервонілими від хвилювання й збентеження; і який дивний контраст становило поряд з ними його бліде обличчя, погордливий, похмурий і рішучий вираз! Він зневажав обох жінок і всі ніжні почуття.

«От лихо! – думав він. – Немає в мене навіть п'ятисот франків ренти, щоб закінчити навчання. Ех, послав би я його під три чорти!»

Поринувши в похмурі думки, Жульєн ледве чув лагідні слова обох дам; те, що доходило до його свідомості, здавалося йому безглуздим, нікчемним, безпорадним, одне слово – «бабським базіканням».

Пані де Реналь, аби про щось говорити і підтримати розмову, між іншим сказала, що її чоловік приїхав з Вер'єра, бо сторгував у якогось фермера очистки кукурудзяних качанів (у цих краях ними набивають матраци).

– Чоловік зараз не повернеться до нас, – додала пані де Реналь. – Вони з садівником і камердинером набиватимуть матраци в усьому домі. Вранці вони вже понабивали всі матраци на другому поверсі, тепер пішли на третій.

Жульєн змінився на обличчі; він якось дивно глянув на пані де Реналь і, надавши ходи, пішов з нею трохи вперед; пані Дервіль не стала їх доганяти.

– Врятуйте мене, – сказав Жульєн пані де Реналь, – тільки ви можете це зробити. Ви знаєте, що лакей мене страшенно ненавидить. Я мушу признатись вам, пані, що в мене є один портрет, я його сховав у матраці свого ліжка.

Почувши це, пані де Реналь теж зблідла.

– Тільки ви, пані, можете зараз зайти в мою кімнату. Пошукайте так, щоб ніхто не помітив; у тому кутку матраца, що ближче до вікна, ви знайдете маленьку картонну коробочку,

чорну й гладеньку.

– І в ній портрет? – вимовила пані де Реналь, ледве тримаючись на ногах.

Жульєн помітив її збентеження і негайно скористався з нього.

– В мене до вас іще одне велике прохання: благаю вас, пані, не дивіться на цей портрет – це моя таємниця.

– Це таємниця! – повторила ледь чутно пані де Реналь.

Але, хоч вона й виросла серед людей, що чванилися багатством і були байдужі до всього, крім наживи, кохання збудило в ній великодушність. Вона була прикро вражена, але з найщирішою самовідданістю почала розпитувати Жульєна про деякі подробиці, потрібні для того, щоб як слід виконати його доручення.

– Отже, – повторила вона, ідучи, – кругла коробочка з чорного картону, зовсім гладенька.

– Так, пані, – відповів Жульєн тим суворим тоном, який з'являється в хвилину небезпеки.

Бліда, немов ідучи на смерть, пані де Реналь зійшла на третій поверх. На довершення мук вона відчула, що ось-ось знепритомніє; але свідомість того, що конче треба допомогти Жульєнові, повернула їй сили.

«Потрібно за всяку ціну дістати ту коробочку», – казала вона собі, прискорюючи ходу.

Було чути, як її чоловік розмовляє з лакеєм саме в кімнаті Жульєна. Та, на щастя, вони перейшли в дитячу кімна-

ту. Вона підняла матрац і засунула руку в солому так рвучко, що подряпала усі пальці. Хоч яка чутлива до болю, пані де Реналь зараз його навіть не помітила, бо майже тої самої хвилини намацала гладеньку поверхню картонної коробочки. Вона схопила її і вибігла з кімнати.

Ледве пані де Реналь позбулася страху, що її побачить чоловік, як думка про цю коробочку так жахнула її, що вона й справді мало не впала непритомна.

«Значить, Жульєн закоханий, і ось тут, у мене в руках, портрет жінки, яку він кохає».

Опустившись на стілець у передпокої біля дверей його кімнати, пані де Реналь поринула в муки ревнощів, її недовідченість допомогла їй і тут. Здивування, яке вона відчула, полегшувало її муки. Увійшов Жульєн, схопив коробочку, не сказавши ні слова, не подякувавши, побіг до себе в кімнату, розпалив камін і кинув коробку в огонь. Блідий і знесилений, він дуже перебільшував небезпеку, що йому загрожувала.

«Портрет Наполеона! – казав він сам собі, похитуючи головою. – І його зберігає у себе людина, яка висловлює палку зненависть до узурпатора! І раптом цей портрет знаходить затятий рояліст Реналь, такий розгніваний на мене зараз! А на довершення необережності – на звороті портрета рядки, писані моєю рукою. Тут уже не може бути ніякого сумніву щодо мого захоплення Наполеоном! І кожне з цих освідчень датоване. Останнє – позавчорашнім числом.

Так би й загинуло в одну мить моє добре ім'я! – подумав Жульєн, дивлячись, як горить коробочка, – а це все, що я маю, тільки ним я й живу... От життя, Боже праведний!»

Через годину, знесилений, сповнений жалю до самого себе, він зовсім розчулився. Зустрівшись з пані де Реналь, він узяв її руку і поцілував з незвичною для нього щирістю. Вона аж зашарілася від щастя, але майже в ту саму мить відштовхнула Жульєна в пориві ревності. Та через нещодавно вражену гордість хлопець нічого в цю хвилину не зрозумів. Жульєн знов бачив у пані де Реналь тільки багату даму; він зневажливо випустив її руку і пішов геть. У глибокій задумі блукав він по саду, і на губах його з'явилася гірка посмішка.

«Я так спокійно гуляю, наче сам собі хазяїн. Дітьми не займаюсь, знову доведеться вислуховувати принизливі докори пана де Реналья, і він матиме рацію».

Жульєн подався в дитячу кімнату.

Пестоші найменшого хлопчика, якого він дуже любив, трохи заспокоїли його пекуче горе.

«Цей іще не зневажає мене», – подумав Жульєн. Але незабаром він став докоряти собі за своє м'якосердя, вважаючи, що це не що інше, як вияв слабкості, «їхні діти пестять мене, як оте куплене їм учора мисливське цуценя».

Х. Благородне серце й малі статки

But passion most dissembles, yet betrays,

*Even by its darkness; as the blackest sky
Foretells the heaviest tempest.*²⁴

Don Juan, c. 1, st. 73

Пан де Реналь, обійшовши всі кімнати замку, повернувся в дитячу кімнату разом зі слугами, що несли матраци. Раптова поява цього чоловіка була для Жульєна краплею, що переповнила чашу.

Блідіший і похмуріший, ніж звичайно, він кинувся до пана де Реналья. Той спинився й оглянувся на слуг.

– Пане, – сказав йому Жульєн, – невже ви думаєте, що ваші діти з будь-яким іншим учителем досягли б таких успіхів, як зі мною? Якщо ви відповісте – ні, – провадив Жульєн, не даючи панові де Реналю щось сказати, – то як наслідок ви докоряти мені, що я не звертаю на них уваги?

Пан де Реналь, який уже отямився від переляку, вирішив, що цей селяк не дарма дозволяє собі такий тон: мабуть, він дістав якусь вигідну пропозицію і хоче від них піти. А Жульєн уже не міг стримати люті.

– Я проживу і без вас, пане, – додав він.

– Мені дуже прикро, що ви так розхвилювалися, – відповів пан де Реналь, трохи затинаючись. Слуги були за десять кроків, вони застеляли ліжка.

---

²⁴ Того ж бо й зраджує нас пристрасть, брате, Що прагнемо її ми приховати. Що більше хмар, то більший буде гріз. Байрон, «Дон-Жуан», пісня 1, строфа 73 (англ.).

– Це зовсім не те, чого я жадаю, пане, – скрикнув Жульєн у нестямі, – згадайте, якими образливими докорами ви мене закидали, та ще й у присутності жінок!

Пан де Реналь прекрасно знав, чого домагається Жульєн, і болісна боротьба точилась у його душі. І тут хлопець, осканженівши від люті, крикнув:

– Я знаю, куди я піду, пане, з вашого дому! Почувши ці слова, пан де Реналь тієї ж миті уявив собі гувернера в домі пана Вально.

– Ну що ж, пане, – зітхаючи, відповів він нарешті таким тоном, яким кличуть хірурга, щоб зробити найболіснішу операцію, – я згоден вдовольнити вашу вимогу. Починаючи з післязавтра, – бо це буде перше число, – я вам платитиму щомісяця п'ятдесят франків.

Жульєн трохи не розсміявся; він остовпів, і весь гнів його вщух.

«Я ще мало зневажав цю тварюку! – розмірковував він. – Оце і є, певно, найбільше вибачення, на яке здатна ця ница душа».

Діти, які спостерігали цю сцену, пороззявлявши роти, побігли в сад сказати матері, що пан Жульєн страшенно гнівався, але тепер він діставатиме щомісяця п'ятдесят франків.

Жульєн, за звичкою, пішов слідом за ними, навіть не глянувши на пана де Реналья, якого покинув дуже роздратованим.

«Цей Вально, – подумав пан мер, – уже коштує мені сто

шістдесят вісім франків. Треба йому рішуче нагадати про його постачання для притулку для бідних».

Не минуло й хвилини, як Жульєн повернувся до пана де Реналья:

– Мені треба піти на сповідь до пана Шелана; маю честь попередити вас, що буду відсутнім кілька годин.

– Мій дорогий Жульєне, – сказав пан де Реналь, вимушено засміявшись, – якщо хочете, то йдіть на півдня, ще й завтра на весь день! Візьміть коня в садівника, друже мій, їдьте у Вер'єр.

«Певно, іде дати відповідь панові Вально, – подумав пан де Реналь, – він мені нічого не обіцяв, але треба, щоб цей урвиголова трохи охолонув».

Жульєн хутко зібрався і попростував на гору великим лісом, яким можна було дістатися з Вержі до Вер'єра. Він не збирався йти зразу до пана Шелана. В нього не було ані найменшого бажання змушувати себе до розігрування лицемірної сцени: йому треба було розібратися у тому, що діялося в душі, і прислухатись до безлічі почуттів, які хвилювали його.

«Я виграв битву, – сказав він собі, як тільки виявився в лісі, де ніхто не міг його бачити. – Так, я виграв битву».

Ця думка змалювала йому те, що відбулося, в найвигіднішому світлі і повернула душевний спокій.

«Отже, я матиму п'ятдесят франків місячної платні; пан де Реналь, певно, перелякався. Але чого?»

Міркування про те, що саме могло налякати цю щасливу й

впливову людину, проти якої годину тому він кипів гнівом, остаточно заспокоїло хлопця. Його навіть на мить зачарувала краса цього лісу. Величезні брили голих скель відірвалися колись від гори й скотилися в ліс. Могутні ясени сягали аж до вершин цих скель, у затінку яких була чудесна прохолода, хоча за три кроки немилосердно пекло сонце.

Жульєн спинявся на хвилину в холодку і знову брався вгору. Незабаром вузенька, ледве помітна стежечка, якою ходили тільки пастухи з козами, привела його на верхів'я величезної скелі, тут він відчув себе відокремленим від усіх людей. Це фізичне відчуття висоти викликало посмішку: воно говорило йому про те становище, якого прагнув досягти його дух. Чисте гірське повітря сповнило душу ясним спокоєм і навіть радістю. Пан де Реналь у його очах був і тепер уособленням усіх багатіїв і всіх нахаб світу; але хлопець почував, що його недавня ненависть, попри всю свою буйну силу, не мала в собі нічого особистого. Якби Жульєн більше не бачив пана мера, він за тиждень забув би і його, і замок, і собак, і дітей, і всю сім'ю. «Я змусив його, сам не знаю як, принести величезну жертву. Подумати тільки! Більше як п'ятдесят екю на рік! А за хвилину до того я ледве уник величезної небезпеки. Ось дві перемоги за один день. Щоправда, в другій не моя заслуга, і треба все ж таки відгадати, в чому тут причина. Та відкладемо на завтра неприємні міркування».

Жульєн стояв на високій скелі і дивився в небо, розпечене серпневим сонцем. На галявині під скелею сюрчали коники,

а коли вони раптом замовкали, навколо западала німа тиша. Він міг охопити поглядом місцевість, що простяглася від його ніг на двадцять лье навкруги. Час від часу яструб злітав зі скелі над його головою й беззвучно креслив у небі величезні кола. Жюльєн машинально стежив очима за хижим птахом. Його вражали спокійні могутні рухи, він заздрих силі яструба, самотності хижака.

Така доля була в Наполеона; чи не судилася вона і йому?

XI. Вечір

*Yet Julia's very coldness still was kind,
And tremulously gentle her small hand
Withdrew itself from his, but left behind
A little pressure, thrilling, and so bland
And slight, so very slight that to the mind
'Twas but a doubt.²⁵*

Don Juan, c. 1, st.71

Все-таки треба було показатись і у Вер'єрі. Коли Жюльєн виходив з дому священика, йому пощастило зустріти пана Вально, якому він поспішив розповісти про те, що йому збільшили платню.

---

²⁵ В ній навіть холодність була приємна. Маленька ручка з трепетом легким йому нараз потисла руку чемно і вислизнула. Потиском таким, що натякав на почуття взаємне, він був збентежений. О, що ж це з ним? Невже можливо це? Байрон, «Дон-Жуан», пісня 1, строфа 71 (англ.).

Повернувшись у Вержі, Жульєн вийшов у сад тільки пізно ввечері. Душа його стомилася від надміру пережитих сьогодні хвилювань. «Що я їм скажу?» – думав він тривожно, згадуючи дам. Йому не спадало на думку, що саме тепер душевний стан його був на рівні тих дрібниць, якими звичайно обмежується коло жіночих інтересів. Часто пані Дервіль і навіть її подруга не розуміли Жульєна, і він, у свою чергу, тільки наполовину розумів те, що вони йому казали. Така була дія бурхливих і, якщо можна так сказати, величних пристрастей, що хвилювали душу юного честолюбця. В цій дивовижній істоті майже щодня клекотали бурі.

Прямуючи в сад, Жульєн був схильний прилучитися до інтересів гарненьких кузин. Вони чекали його з нетерпінням. Він сів, як і звичайно, поруч пані де Реналь. Незабаром зовсім стемніло. Він спробував заволодіти білою рукою, яку давно вже бачив біля себе на бильці стільця. Після деякого вагання її вирвали, і було помітно – з незадоволенням. Жульєн уже ладен був примиритись і весело провадити далі розмову, коли почув, що підходить пан де Реналь.

У хлопця й досі бриніли у вухах образи, яких наслухався вранці. «Чи ж не слухна нагода поглузувати з тварюки, яка може все собі дозволити за свої гроші? Ось я заволодію рукою його дружини саме в його присутності! Так, я це зроблю! Я, до кого він виявив стільки зневаги!»

У ту саму мить спокій, мало властивий Жульєновій вдачі, покинув його. Його опанувала тривога і бажання, щоб пані

де Реналь дозволила взяти йому її руку. Більше ні про що не міг він і думати.

Пан де Реналь з обуренням говорив про політику: два чи три вер'єрські фабриканти ставали багатшими за нього, вони конкуруватимуть з ним на виборах. Пані Дервіль слухала його. Жульєн, якого ці розмови дратували, присунув свого стільця до пані де Реналь. Темрява ховала всі рухи. Він на-смілився покласти руку зовсім близько до її гарної оголеної руки. Збентежений, не відаючи сам, що робить, він припав щочкою до руки пані де Реналь і наважився торкнутися її губами.

Пані де Реналь затремтіла. Чоловік її був за чотири кроки; вона покvapливо дала Жульєнові руку і водночас злегка його відштовхнула. Поки пан де Реналь проклинав негідників і яacobінців, що багатіють, Жульєн вкривав простягнуту йому руку пристрасними поцілунками, – принаймні такими вони здавалися пані де Реналь. А проте бідолашна жінка цього самого фатального дня мала доказ, що юнак, якого вона, сама того не знаючи, кохала, любив іншу. Весь час, поки Жульєн був відсутній, вона почувалася нещасною, і це змусило її замислитись.

«Як? Невже я його люблю? – думала вона. – Невже я, заміжня жінка, закохалась?! Але ніколи я не почувала до свого чоловіка нічого схожого на це страшне божевілля, яке не дає мені й на мить забути Жульєна. А він же, зрештою, тільки хлопчик, сповнений поваги до мене. Це божевілля, мабуть,

минеться. Та хіба моєму чоловікові не байдуже, які почуття я плекаю до цього юнака? Панові де Реналю зробилося б нудно від наших розмов з Жульєном, від усіх наших фантазій. Він заклопотаний лише своїми справами. Я нічого в нього не відбираю заради Жульєна».

Ніяке лицемірство ще ніколи не порушувало чистоти її наївної душі, що розгубилась від пристрасної, не звіданої досі. Пані де Реналь піддалась обманові несвідомо для себе, а тим часом її добродішність уже інстинктивно була на сполох. Така боротьба відбувалась у ній, коли Жульєн вийшов у сад. Вона почула його голос і майже в ту саму мить побачила, що він сідає поруч неї. Душа її немов полинула на крилах чарівного раювання, яке протягом двох минулих тижнів не так спокушало її, як дивувало. Все було несподіваним. Проте за кілька хвилин пані де Реналь подумала: «Що ж це таке? Виходить, досить мені тільки побачити його – і я вже ладна все йому простити». Вона злякалася; саме тоді вона висмикнула руку.

Його пристрасні поцілунки – ніколи в житті ніхто так не цілував рук пані де Реналь – і змусили її забути, що він, можливо, любить іншу жінку. В її очах він уже не був винним. Болісне страждання, породжене підозрою, змінилось щастям, про яке вона ніколи й не мріяла, і вона не тямила себе від кохання й нестримної радості. Вечір був чарівний для всіх, крім вер'єрського мера, що не міг забути отих розбагатілих фабрикантів. Жульєн уже не думав ні про свої по-

хмурі заміри, ні про честолюбні мрії, здійснення яких вимагає виснажливих зусиль. Уперше він був захоплений силою краси. Поринувши у невиразні й солодкі мрії, такі незвичні для його вдачі, лагідно стискаючи жіночу руку, що зачарувала його довершеною красою, він у напівзабутті слухав шелест легкого нічного вітерцю в липовому листі і далеке гавкання собак коло млина на березі Ду.

Почуття його були приємні, але не пристрасні. Ідучи в свою кімнату, він думав тільки про одне: яке це щастя – знов поринути в читання улюбленої книги. Для юнака в двадцять років думка про широкий світ і про те, як він здивує цей світ, переважає все інше.

Але незабаром він відклав книгу. Міркуючи про перемоги Наполеона, він якось по-новому глянув і на свою перемогу. «Так, я виграв бій, – думав він, – але треба скористатися зі своєї перемоги, треба принизити гордість цього зарозумілого дворянина, поки він відступає. Так діяв Наполеон. Треба зажадати відпустку на три дні, щоб відвідати мого приятеля Фуке. Якщо пан де Реналь відмовить мені, я знову йому заявлю, що піду від нього, – і він поступиться».

Пані де Реналь ні на хвилину не заплющила очей. Їй здавалося, ще вона досі зовсім не жила. Вона знову переживала в думці те раювання, що охопило її, коли відчула, як Жульєн вкриває її руку жагучими поцілунками.

І раптом їй спало на думку жахливе слово «перелюбство». Перед нею постало усе найвідразливіше, що може тільки

брудна розпушта вкласти в уявлення про чуттєву любов. Ці переживання намагались потьмарити й забруднити ніжний і прекрасний Жульєнів образ і щастя кохати його. Майбутнє малювалось їй у зловісних барвах. Пані де Реналь уже бачила, як усі зневажають її.

Це були жахливі хвилини; душа її блукала в невідомих краях. Щойно їй випало несподіване щастя, а вона вже поринула в безодню пекельних мук. Пані де Реналь не уявляла, що можна так страждати, розум її затьмарився. На мить у неї майнула думка признатися чоловікові в тому, що вона боїться закохатися в Жульєна. Їй довелося б тоді розказати про нього все. На щастя, вона пригадала, як колись, напередодні весілля, тітка повчала її, наскільки небезпечно бути відвертою з чоловіком, що зрештою є володарем своєї дружини. В нестерпному розпачі вона заламувала руки.

В уяві пані де Реналь безладно виникали суперечливі й болісні думки. То вона боялась, що Жульєн не любить її, то раптом її охоплював жах, вона відчувала себе злочинницею й тремтіла так, немов її завтра мали поставити до ганебного стовпа на міській площі у Вер'єрі з дощечкою на грудях, що оповіщає всіх про її перелюбство.

Пані де Реналь не мала ніякого життєвого досвіду; навіть при спокійній розважливості й добрій пам'яті, їй не спало б на думку, що завинити перед Богом – це не те, що стати жертвою загальної зневаги й зазнати прилюдної ганьби.

Коли страхітлива думка про перелюбство і про все те без-

честя, до якого, здавалось їй, неминуче призводити цей злочин, покидала її і коли вона починала мріяти про щастя жити з Жульєном в невинності, як жила досі, її жахала нестерпна думка, що Жульєн любить іншу жінку. Вона пригадувала, як він зблід, злякавшись, що в нього відберуть її портрет або що він скомпрометує її, якщо хтось його побачить. Уперше вона помітила страх на його благородному й спокійному обличчі. Ніколи він не виявляв такого хвилювання через неї або через її дітей. Ця думка завдавала таких страждань, яких не може витерпіти людська душа. Пані де Реналь мимохіть застогнала, і стогін розбудив покоївку. Раптом вона побачила перед собою полум'я свічки і впізнала Елізу, що стояла біля її ліжка.

– То це вас він кохає? – скрикнула вона в нестямі. Покоївка, здивована незвичайним збудженням своєї пані, на щастя, не звернула ніякої уваги на ці дивні слова. Пані де Реналь зрозуміла, що допустилася якоїсь необережності.

– В мене гарячка, – сказала вона, – я, здається, марила. Побудьте зі мною.

Змушена стримуватись, вона помалу прийшла до тями, і їй стало трохи легше. Розум, що покинув її, поки вона була в напівзабутті, тепер прояснився. Щоб уникнути пильного погляду покоївки, вона наказала їй читати газету. Під монотонний голос дівчини, що читала довгу статтю «Щоденної газети», пані де Реналь прийшла до доброчесного рішення, – коли вона побачить Жульєна, триматися з ним якомога хо-

лодніше.

ХІІ. Подорож

В Парижі можна побачити людей елегантних, у провінції трапляються люди сильної вдачі.

Сійєс

На другий день, о п'ятій годині, перше ніж пані де Реналь вийшла з спальні, Жульєн уже відпросився в господаря на три дні. Несподівано для себе Жульєнові захотілося побачити пані де Реналь, йому пригадалась її прекрасна рука. Він вийшов у сад; вона довго змусила себе чекати. Але якби Жульєн любив її, він помітив би її за прочиненими віконницями другого поверху; притулившись чолом до шибки, вона дивилася на нього. Нарешті, всупереч усім добрим намірам, пані де Реналь наважилась вийти в сад. Замість звичайної блідості, на лиці її зараз палав рум'янець. Ця щиросерда жінка видимо хвилювалась. Якась вимушеність, навіть гнів порушували властивий їй вираз спокійної ясності, яка немов підносила її високо над буденною суєтою і надавала їй небесним рисам надзвичайної чарівності.

Жульєн покwapно підійшов до неї. Він захоплено милувався на її гарні оголені руки, прикриті похапцем накинutoю шаллю. На свіжому ранковому повітрі ще яскравіше палали її щоки, на яких після пережитих за ніч хвилювань грав гарячковий рум'янець. Ця скромна й зворушлива краса, оду-

хотворена думкою – чого не зустрінеш у простої жінки, – немов збудила ту грань Жульєнєвої душі, про яку він і сам не здогадувався. Захоплений жіночою вродою, якою жадібно впивався його зір, він не мав сумніву, що його зустрінуть приязно. Тим більше вразила Жульєна її підкреслено крижана холодність, у якій він запідозрив бажання поставити його на місце.

Радісна усмішка завмерла на його вустах; він знов згадав, яке місце посідає в суспільстві, особливо – в очах знатної дами й багатї спадкоємиці. В одну мить обличчя його змінилося: на ньому позначилась гордовитість і злість на самого себе. Він відчув пекучу досаду, що прочекав понад годину тільки для того, щоб його принизили.

«Лише дурень може гніватись на інших, – думав він. – Камінь падає тому, що важкий. Невже я завжди буду такою дитиною? Коли я нарешті навчуся віддавати цим людям саме стільки душі, скільки належить за їхні гроші? Якщо я хочу поважати сам себе й домогтися їхньої поваги, треба показати їм, що лише моя бідність укладає угоди з їхнім багатством, а серце віддалене на тисячу льє від їхнього нахабства, і так високо, що до нього не можуть торкнутися нікчемні вияви їхньої зневаги або ласки».

Тим часом, як ці почуття сповнювали душу юного гувернера, його чутливе обличчя набирало виразу враженої гордості й люті. Пані де Реналь зовсім розгубилася. Доброчесна холодність, якою вона хотіла його зустріти, змінилася

на її обличчі виразом співчуття, пройнятого подивом перед несподіваною зміною його настрою. Незначущі фрази, якими звичайно обмінюються вранці, – про здоров'я, про гарну погоду, – застигли на вустах в обох. Жульєнів розум не був затьмарений пристрастю, а тому він зумів показати пані де Реналь, що не вважає їхні стосунки дружніми: він нічого не сказав їй про свій від'їзд, вклонився й пішов.

Тим часом як вона стежила за ним очима, вражена похмурою зверхністю його погляду, ще вчора такого привітного, до неї підбіг старший синок і сказав, цілуючи:

– А в нас канікули, пан Жульєн сьогодні від'їздить. Від цих слів пані де Реналь вся похолола. Вона була нещаслива через свою порядність і ще нещасніша через малодушність.

Нова подія заступила все в її уяві. Всі мудрі рішення минулої страхітливої ночі вмить розвіялись. Тепер ішлося не про те, щоб опиратись своєму чарівному коханому, а про загрозу втратити його навіки.

Однак треба було вийти до сніданку. На довершення біди, пан де Реналь і пані Дервіль тільки й розмовляли що про Жульєнову подорож. Рішучий і навіть зухвалий тон, яким той зажадав відпустки, здався вер'єрському меру підозрілим.

– Ясно, що цього селяка хтось переманює. Але хоч би хто це був, хай і сам пан Вально, всякого, певно, зупинить сума в 600 франків на рік, яку віднині доведеться витратити. Вчора у Вер'єрі в нього, мабуть, попросили три дні відстрочки, щоб подумати, а сьогодні цей негідник тікає в гори, щоб не давати

мені відповіді. Подумати лише, що ми змушені рахуватися з якимось нікчемним майстровим, нахабою – ось до чого ми дійшли!

«Якщо навіть мій чоловік, не уявляючи собі, як глибоко образив Жульєна, і той гадає, що він нас покине, то що ж тоді думати мені? – міркувала пані де Реналь. – Ах, усьому кінець!»

Щоб мати змогу виплакати без свідків і не відповідати на розпитування пані Дервіль, вона сказала, що в неї страшенно розболілася голова, пішла до себе й лягла в ліжко.

– Ну й жінки, – повторив пан де Реналь, – завжди в них щось несправне. Ото мудрі штучки! – і він, посміюючись, вийшов.

Саме тоді, коли пані де Реналь терпіла жорстокі муки пристрасті, Жульєн весело простував стежкою серед найчудовіших у світі гірських краєвидів. Йому треба було перейти велике гірське пасмо на північ від Вержі. Стежка крізь густий буковий ліс зміїлась безліччю поворотів на схилі високої гори, що замикає з півночі долину Ду. І незабаром над горбами, що не пускають річку Ду на південь, зір подорожнього сягає аж до родючих рівнин Бургундії й Божоле. Хоч душа юного честолюбця не була чутлива до такої краси, час від часу він мимоволі зупинявся, щоб глянути на широкий і величний краєвид.

Нарешті він вибрався на вершину високої гори, через яку треба було перейти, щоб дістатися навпростець у відлюд-

ну долину, де жив його друг, молодий лісоторговець Фуке. Жульєн не квапився побачити Фуке – ні його, ні будь-кого з людей. Сховавшись, мов хижий птах, серед голих скель на вершині великої гори, він міг здаля побачити будь-кого, хто йшов би сюди. На майже прямовисному схилі Жульєн помітив невеличкий грот. Він видерся на скелю й незабаром влаштувався у тому гроті. «Тут, – подумав хлопець, і очі його радісно заблищали, – ніхто не зможе завдати мені якоїсь прикрості». Жульєнові схотілось записати свої думки, – в усякому іншому місці це було б для нього небезпечно. Квадратна кам'яна брила правила йому за стіл. Перо його літало; він не бачив нічого навколо. Нарешті помітив, що сонце сідає за далекі гори Божоле.

«Чому б мені не перебути тут ніч? – подумав Жульєн. – У мене є хліб, і я *вільний*». При цьому величному слові його душа запалала. Постійне лицемірство довело його до того, що він не міг відчувати себе вільним навіть з Фуке. Підперши голову руками, Жульєн сидів у гроті, втішаючись мріями й відчуттям волі, щасливий, як іще ніколи в житті. Не помітив, як один по одному згасли останні промені вечірньої заграви. В безмежній, непроглядній темряві Жульєнова душа поринула в споглядання картин його майбутнього життя у Парижі. Насамперед він уявляв собі таку прекрасну й розумну жінку, якої не зустрінеш у провінції. Вони палко кохають одне одного. Якщо він розлучається з нею на кілька хвилин, то тільки для того, щоб здобути славу й стати ще

гіднішим її кохання.

Але тут усякого юнака, вихованого серед сумної дійсності паризького світу, – навіть юнака із Жульєною уявою, – холодна іронія пробудила б від такої романтичної маячні; великі подвиги й надія прославитись миттю розвіялися б, а натомість пригадалася б загальновідома істина: коли залишаєш коханку саму, – горе тобі! Вона зрадить тебе двічі або й тричі на день. Однак юний селянин вважав, що для звершення героїчних подвигів йому бракує лише щасливої нагоди.

Тим часом глуха ніч давно заступила день, а до селища, де жив Фуке, треба було пройти ще два льє. Перш ніж покинути грот, Жульєн розклав багаття і старанно спалив усе, що написав.

Він дуже здивував свого друга, коли постукав до нього о першій годині ночі. Фуке саме писав рахунки. То був довготелесий і незграбний хлопець, із грубими рисами обличчя й довжелезним носом, але під його непривабливою зовнішністю ховалося добре серце.

– Чи ти не посварився зі своїм паном де Реналем, що отак зненацька прийшов до мене?

Жульєн розповів йому про вчорашні події, як вважав за потрібне.

– Зоставайся в мене, – сказав Фуке, – я бачу, ти вже добре знаєш і пана де Реналю, і Вально, і супрефекта Можірона, і кюре Шелана. Ти розкусив лукаву вдачу цих панків; тепер тобі саме годилося б зайнятись торгами на підряди. Ти кра-

ще за мене знаєш арифметику і міг би вести мої рахунки. Я чимало заробляю на своїй торгівлі. Але сам не можу з усім упоратись і боюся взяти компаньйона, щоб не натрапити на шахрая, а тому щодня пропускаю вигідні справи. У минулому місяці я дав заробити шість тисяч франків Мішо із Сент-Амана, я його вже шість років не бачив і випадково зустрів на торгах у Понтарльє. Чому б тобі не заробити ці шість тисяч або принаймні хоч три тисячі? Адже якби ти був зі мною на торгах, я б накинув ціну на деревину, всі б відступилися, й вона лишилася б за мною. Іди до мене в компаньйони.

Ця пропозиція не сподобалась Жульєнові, вона не в'язалася з його фантастичними мріями. За вечерею, яку вони зварили самі, як герої Гомера, бо Фуке жив самотньо, він показав Жульєнові свої рахунки, щоб довести, яка прибуткова його торгівля деревом. Фуке був високої думки про Жульєнову освіченість і вдачу.

Нарешті Жульєн залишився сам у маленькій комірчині з ялинових колод. «Справді, – міркував він, – я можу тут заробити кілька тисяч франків, а потім уже вирішу, що одягати: мундир чи сутану, залежно від моди у Франції. Заощаджені гроші допомогли б мені подолати усякі дрібні перешкоди. Живучи тут самотою, я зумів би позбутися свого темного неуцтва щодо всяких поважних речей, які цікавлять панів у салонах. Але Фуке не хоче одружуватись, хоч сам тільки й торочить, що самотність робить його нещасним. Ясно, коли він бере в компаньйони людину, яка нічого не може вкла-

сти у справу, значить, він сподівається мати товариша, який ніколи його не покине».

– Та невже я обдурю свого друга? – з обуренням скрикнув Жульєн. Хлопець, для якого лицемірство і неприязнь до людей були звичайним способом пробивати собі дорогу, тепер не міг припустити й думки про найменшу нечемність щодо людини, яка його любить.

Але раптом Жульєн зрадів: він знайшов привід відмовитись. «Як? Змарнувати сім або й вісім років? Та мені ж буде двадцять вісім; а в цих літах Бонапарт уже здійснив величні діла! Поки я, нікому не відомий, набуду трохи грошей, тиняючись по торгах і запобігаючи ласки якихось жалюгідних шахраїв, – хто знає, чи збережеться ще тоді в моєму серці хоч іскра священного вогню, необхідного для здобуття слави?»

На другий ранок Жульєн стримано й рішуче заявив доброму Фуке, який вважав справу вирішеною, що покликання до святого служіння церкві не дозволяє йому прийняти його пропозицію. Фуке не міг отямитись від подиву.

– Але ж подумай, – повторював він, – я беру тебе в компаньйони або, якщо хочеш, даю тобі чотири тисячі франків на рік! А ти хочеш вернутись до свого пана де Реналья, який ладен утоптати тебе в багно. Коли в тебе буде двісті луїдорів, хто тобі заважатиме піти у твою семінарію? Скажу більше, я обіцяю виклопотати для тебе найкращу парафію в окрузі. Знаєш, – додав Фуке, притишуючи голос, – я постачаю дрова панові ***, панові ***, панові ***. За дуб найвищого Га-

тунку вони платять мені, як за хмиз, але мені це вигідно: де можна краще вкласти свої гроші?

Та ніщо не могло переконати Жульєна, що посилався на своє покликання, і Фуке кінець кінцем вирішив, що друг його трохи схибнувся з розуму. На третій день рано-вранці Жульєн покинув приятеля, щоб пробути день у горах серед скель. Він знайшов свій маленький грот, але тепер у його душі не було спокою: друга пропозиція зруйнувала його. Як Геракл, він був на роздоріжжі, але не між пороком і доброчесністю, а між посередністю, що забезпечувала надійний добробут, і героїчними мріями юності. «Значить, у мене немає справжньої твердості, – подумав він; і цей сумнів мучив його найбільше. – Я не з тої глини виліплений, з якої виходять великі люди, бо я боюся, щоб ці вісім років, поки я зароблятиму на хліб, не відібрали в мене тієї чудесної сили, що надихає на великі справи».

XIII. Ажурні панчохи

*Роман – це дзеркало, яке несуть уздовж дороги.
Сен-Реаль*

Помітивши мальовничі руїни старої церкви у Вержі, Жульєн подумав, що з позавчорашнього дня ні разу не згадав про пані де Реналь. «Коли я йшов з дому, ця жінка нагадала мені про відстань, що нас розділяє, вона трималася зі мною, мов із сином ремісника. Певна річ – вона хотіла показати, як

кається, що дозволила мені напередодні взяти її за руку... А все-таки яка гарна рука! Яка чарівна жінка! Скільки шляхетності в її погляді!»

Можливість розбагатіти, ставши компаньйоном Фуке, якось полегшувала хід Жульєнових думок: вони вже не так часто затьмарювались досадою й гірким почуттям власної бідності й приниженості в очах людей, що його оточували. Він неначе стояв на вершині, з якої міг оглядати і зважувати на око і найгірші злидні, й добробут, який усе ще вважав багатством. Жульєн не вмів глянути на своє становище очима філософа, але мав досить проникливості, щоб відчутти, що після цієї маленької подорожі в гори він став іншим.

Юнака вразило надзвичайне збентеження, з яким пані де Реналь слухала його, коли він, на її прохання, став коротко розповідати про свою подорож.

Фуке кілька разів збирався одружитись, але його завжди переслідували розчарування в любові, в розмовах зі своїм другом він одверто говорив про всі свої прикрощі. Не раз, ошчасливлений, Фуке помічав, що не він один користується ласкою коханої.

Розповіді Фуке дуже дивували Жульєна, він пізнав багато нового. Завжди на самоті зі своїми мріями, сповнений недовіри до всіх, він був далекий від того, що могло його просвітити.

Весь час Жульєнової відсутності пані де Реналь невимовно страждала, її муки були нестерпні. Вона й справді зане-

дужала.

– Не здумай, – сказала їй пані Дервіль, побачивши, що вернувся Жульєн, – виходити сьогодні ввечері в сад. Ти хвора, і вогке повітря тобі зашкодить.

Пані Дервіль з подивом помітила: її подруга, якій пан де Реналь завжди дорікав, що вона надто просто одягається, наділа ажурні панчохи й гарненькі паризькі черевички. Протягом трьох днів єдиною розвагою пані де Реналь було шиття. Вона покроїла сукню з гарної, літньої, дуже модної тканини й підганяла Елізу, щоб та швидше шила. Сукня була готова лише через кілька хвилин після Жульєнового приходу, і пані де Реналь її відразу одягла. В її подруги тепер більше не лишалося сумніву. «Вона його кохає, сердешна!» – сказала собі пані Дервіль. Тепер вона зрозуміла дивну хворобу своєї приятельки.

Гостя бачила, як пані де Реналь розмовляла з Жульєном. Обличчя її то блідло, то спалахувало яскравим рум'янцем. Очі, повні тривоги, були прикуті до молодого гувернера. Пані де Реналь з хвилини на хвилину чекала, що він перейде до пояснення і скаже, покидає він їх чи лишається. А Жульєн так нічого й не сказав, – він про це навіть не думав. Нарешті після болісних вагань пані де Реналь наважилася запитати тремтячим голосом, у якому відбилися усі її почуття:

– Ви, здається, збираєтесь покинути ваших учнів і влаштуватися в іншому місці?

Жульєна вразив непевний тон і погляд пані де Реналь. «Ця

жінка мене любить, – подумав він, – але вона горда і за хвилину розкається в своїй щирості, а коли перестане боятись, що я їх покину, знову поводитиметься зі мною зневажливо». Ці думки про їхні взаємини майнули в Жульєновій голові, мов блискавка, і він відповів, наче вагаючись:

– Мені було б дуже прикро покинути дітей – таких милих і з такої порядної сім'ї, але, можливо, доведеться це зробити. Адже існують обов'язки і щодо самого себе.

Промовляючи слова «з такої порядної сім'ї» (це був один з аристократичних висловів, що їх недавно засвоїв Жульєн), він прийнявся почуттям глибокої антипатії.

«В очах цієї жінки, – подумав він, – я не з порядної сім'ї».

Пані де Реналь слухала Жульєна, захоплено милуючись його розумом, вродюю, і серце їй стискалося від думки про його можливий від'їзд, на який він натякав. Всі її вер'єрські друзі, що приїздили за Жульєндовою відсутністю, наперебій розхвалювали незвичайного гувернера, якого пощастило викопати її чоловікові. Певна річ, це було не тому, що вони будь-що розуміли в успіхах дітей. Але те, що він знав напам'ять Біблію, та ще й латиною, так вразило вер'єрських жителів, що їхньому захопленню й подиву не було меж.

Жульєн, ні з ким не розмовлявши, не відав цього. Якби пані де Реналь хоч трохи опанувала себе, вона привітала б його з добрим ім'ям, яке він створив собі, і це заспокоїло б Жульєнові гордощі, він був би з нею лагідний і милий, тим більше, що її нова сукня здавалась йому чудесною. Пані де

Реналь, теж дуже задоволена гарною сукнею і тим, що їй сказав із цього приводу Жульєн, запропонувала йому прогулятися по саду. Але незабаром виявилось, що їй несила йти далі. Вода сперлася на Жульєнову руку, але його дотик не підтримував її, а зовсім знесилив.

Уже стемніло. Як тільки вони сіли, Жульєн, користуючись своїм давнім привілеєм, насмілився наблизити вуста до ліктя своєї гарненької сусідки і взяти її за руку. Він думав про зухвале поводження Фуке зі своїми коханками, а не про пані де Реналь; слова «з порядної сім'ї» все ще лежали каменем у нього на серці. Йому потиснули руку, однак він не відчув ніякого вдоволення. Жульєн не був ні гордий, ані вдячний за почуття, що пані де Реналь виказувала так одверто; його не хвилювали ні її краса, ні грація, ні свіжість. Чистота душі, відсутність будь-яких злостивих почуттів, безперечно, сприяють збереженню молодості. У більшості гарних жінок перш за все старіє обличчя.

Жульєн був похмурий цілий вечір. Досі він обурювався тільки випадковостями, завдяки яким людина займає той чи інший шабель у суспільстві. А відтоді, як Фуке запропонував йому отой нищий спосіб розбагатіти, він гнівався і на самого себе. Поринувши в думки, Жульєн зрідка перекидався кількома словами з дамами і нарешті, сам не помітивши, випустив із своєї руки руку пані де Реналь. У бідолашної жінки заніміло серце: той жест для неї був вирокком.

Якби вона не мала сумніву в Жульєновій любові, її доб-

рочесність, мабуть, дала б їй сили боротись проти нього. Але тепер, боячись утратити його навіки, вона не опиралася своєму почуттю і, втративши самовладання, сама взяла Жульєнову руку, яку той неухважно поклав на спинку стільця. Цей її жест вивів із заціпеніння юного честолюбця: як би йому хотілося, щоб свідками цього були всі ті зарозумілі знатні пани, які дивилися на нього з такою поблажливою посмішкою, коли він сидів з дітьми в кінці столу! «Ця жінка не може мене зневажати, а якщо так, – вирішив Жульєн, – я не повинен опиратися чарам її краси; мій обов'язок стати її коханцем». Такі міркування ніколи не спали б йому на думку, доки він не почув простодушних зізнань свого друга.

Це раптове рішення трохи розважило його. «Одна з цих двох жінок мусить бути моєю», – казав він сам собі і думав, що йому було б значно приємніше упадати за пані Дервіль – не тому, що вона краща, а лише тому, що вона завжди бачила його тільки гувернером, якого поважають за вченість, а не простим майстровим з ратиноюю курточкою під пахвою, яким він уперше з'явився перед пані де Реналь.

А в очах пані де Реналь він був найчарівнішим саме в образі робочого парубійка, що, зашарівшись від хвилювання, стояв біля дверей дому, не наважуючись подзвонити.

Ця зарозуміла, як на думку місцевих буржуа, жінка не надавала значення чинам; найнезначніші вчинки для неї важили значно більше, ніж світське становище людей. В її очах биндюжник, який виявив хоробрість, заслуговував на біль-

шу шану, ніж хвацький капітан-гусар із закрученими вусами і люлькою в зубах. А Жульєнова душа здавалася їй шляхетнішою, ніж серця її кузенів, уроджених і навіть титулованих дворян.

Обмірковуючи далі своє становище, Жульєн вирішив, що не варто домагатися перемоги над пані Дервіль, яка, мабуть, помітила прихильність до нього пані де Реналь. Отже, він повернувся у думці до неї і запитував себе: «А що я знаю про вдачу цієї жінки? Тільки одне: перед моєю подорожжю я брав її руку, вона її в мене висмикувала, – сьогодні я вивільняю свою руку, а вона бере її й стискає. Ось прекрасна нагода помститися за всю її зневагу до мене. Хто зна, скільки в неї було коханців! Може, вона вибрала мене тільки тому, що їй тут зручно зі мною зустрічатись».

Отакі, на жаль, наслідки надмірної цивілізації. Душа двадцятирічного юнака, що дістав таку-сяку освіту, вже втратила ту невимушеність, без якої кохання часто стає найнуднішим обов'язком.

«Я ще тому повинен неодмінно домогтись успіху в цієї жінки, – пихато казав собі Жульєн, – що, коли я виб'юся у люди і хтось дорікне мені жалюгідним званням гувернера, я зможу натякнути, що на це мене штовхнуло кохання».

Жульєн знову випустив руку пані де Реналь, потім схопив її й потис. Коли вони опівночі повертались у вітальню, пані де Реналь спитала його тихенько:

– Ви покинете нас і підете звідси? Жульєн зітхнув і про-

МОВИВ:

– Я мушу піти, бо я вас палко кохаю; це гріх... та ще який гріх для молодого священика!

Пані де Реналь раптом сперлася на його руку так поривчасто, що доторкнулася лицем до гарячої щоки Жульєна.

Як неоднаково для них минула ніч... Пані де Реналь поринула в раювання, охоплена піднесеною духовною пристрастю. Кокетлива дівчина, що рано почала закохуватися, звекає до любовних хвилювань, і, коли настає пора справжньої пристрасті, для неї вже немає принадності новизни. Пані де Реналь ніколи не читала романів, і всі відтінки щастя були для неї нові. Її запалу не охолоджували ні сумні істини, ні примари майбутнього. Вона уявляла собі, що й через десять років буде така сама щаслива, як тепер. Навіть думка про доброчесність і про вірність, в якій вона присягалась панові де Реналю, думка, що мучила її кілька днів тому, і та з'являлася сьогодні надаремно: вона проганяла її, як непрохану гостю. «Ніколи я нічого не дозволю Жульєнові, – сказала собі пані де Реналь, – ми й далі житимемо так, як живемо вже місяць. Він буде моїм другом».

XIV. Англійські ножиці

В шістнадцятирічній дівчині розсеє личко, а вона рум'яниться.

Полідорі

Щодо Жульєна, то пропозиція Фуке зробила його просто нещасним; він не міг спинитися ні на якому рішенні.

«Нема в мене, мабуть, рішучості! Кепським солдатом був би я в Наполеона! Ну що ж, – додав він подумки, – моя інтрижка з господинею хоч на якийсь час розважить мене».

На його щастя, така легковажність навіть у цьому незначному випадку не відбивала справжнього стану його душі. Пані де Реналь наганяла на нього страх своєю гарною сукнею, її сукня у Жульєнових очах була немовби втіленням Парижа. Його гордощі не дозволяли йому ні в чому покладатися на нагоду або на власну винахідливість. Виходячи з того, що Жульєн чув від Фуке і що читав про кохання у Біблії, він склав собі дуже докладний план кампанії. А що він був занадто збентежений, хоч і не признавався собі в цьому, то й написав цей план на папері.

Другого ранку пані де Реналь на хвилину опинилась у вітальні на самоті з Жульєном.

– Чи нема у вас ще й іншого імені, крім Жульєн? – спитала вона.

На те втішне для його самолюбства запитання наш герой не знав, що відповісти. Таких обставин у своєму плані він не передбачив. Якби не той безглуздий план, жвавий розум Жульєна одразу прийшов би йому на допомогу, а несподіваність тільки розпалила б його дотепність.

Усвідомлюючи свою незграбність, він розгубився ще більше. Пані де Реналь легко простила йому зніяковіння: вона

побачила в ньому чарівну простосердність, а, на її думку, саме простосердності й бракувало цьому юнакові, якого всі вважали надзвичайно розумним.

– Твій юний гувернер не викликає в мене довіри, – не раз казала їй пані Дервіль. – У нього такий вигляд, неначе він усе обмірковує і кожний вчинок зважує заздалегідь. Він дуже потайний.

Жульєн почував себе глибоко приниженим, бо не знайшов, що відповісти пані де Реналь.

«Така людина, як я, сама перед собою зобов'язана виправити цей промах!» – вирішив він і, вибравши слушну хвилину, коли вони переходили з одної кімнати в іншу, скоряючись цьому обов'язку, поцілував пані де Реналь.

Важко було вигадати щось неприємніше й безглуздіше для них обох. Їх мало не помітили. Пані де Реналь здалося, що він схибнувся з розуму. Вона злякалася і страшенно обурилась. Ця недоречна витівка нагадала їй про залицання пана Вально.

«А що ж було б зі мною, якби я зосталася з ним віч-на-віч?» – подумала вона. І вся її добропорядність повернулася до неї, бо кохання затьмарилось.

Вона подбала про те, щоб один із синів увесь час був біля неї.

І для Жульєна день тягся нудно; він незграбно намагався здійснити свій план спокуси. Кожен погляд, який він кидав на пані де Реналь, мав якесь глибоке, приховане значення.

Проте Жульєн був не такий дурний, щоб не помітити, що йому зовсім не вдається бути не тільки звабливим, а й просто чемним.

Пані де Реналь не могла отямитись, так дивувала її Жульєнова незграбність і водночас зухвалість. «А може, це перше кохання робить розумну людину такою боязкою? – нарешті подумала вона і невимовно зраділа. – Чи ж можливо це? Невже моя суперниця ніколи не кохала його?»

Після сніданку пані де Реналь пройшла у вітальню, – до неї навідався пан Шарко де Можірон, супрефект Бре. Вона сіла за високі кросна й заходилася вишивати. Пані Дервіль вмостилась біля неї. І тут, серед білого дня, наш герой не вгадав нічого кращого, як підсунути свій чобіт і злегка наступити на маленьку ніжку пані де Реналь, ажурні панчішки й гарненькі паризькі черевички якої, безперечно, привертали до себе увагу галантного супрефекта.

Пані де Реналь страшенно перелякалась; вона ніби ненароком впустила на підлогу ножиці, клубок шерсті, голки, щоб жест Жульєна міг здатись незграбною спробою підхопити на льоту ножиці, які впали зі столу. На щастя, маленькі ножиці з англійської сталі зламались, і пані де Реналь почала нарікати, що Жульєн не встиг їх спіймати.

– Ви ж раніше за мене помітили, що вони падають, ви могли б підхопити їх, а замість того ви так старалися, що тільки боляче наступили мені на ногу.

Вона зуміла обдурити супрефекта, але не пані Дервіль. «У

цього гарненького хлопчиська кепські манери!» – подумала вона; життєва мудрість провінційного світу таких гріхів не прощає. Пані де Реналь знайшла слухну хвилину, щоб попередити Жульєна:

– Прошу бути обережним, я вимагаю.

Жульєн сам усвідомлював свою незграбність; він сердився на себе й довго обмірковував, чи слід йому розгніватись на це «я вимагаю». Жульєну вистачило розуму подумати: «Вона могла б сказати мені „вимагаю“, коли б ішлося про виховання дітей, але якщо вона відповідає на моє кохання, то повинна вважати, що ми *рівні*. Там, де немає рівності, нема й кохання...» І він почав пригадувати всі прописні істини про рівність. Розгніваний, він раз у раз повторював вірш Корнеля, який йому прочитала пані Дервіль кілька днів тому:

...Кохання рівність створює, а не шукає...

Жульєн, не мавши зроду жодної коханки, уперто грав роль донжуана і поводився весь день як несусвітний дурень. Одне тільки він розсудив правильно: нарікаючи і на самого себе, й на пані де Реналь та з жахом думаючи, що надходить вечір, коли доведеться сидіти в темному саду поруч із нею, він сказав панові де Реналю, що йде у Вер'єр до кюре, пішов після обіду й повернувся аж пізно вночі.

Коли Жульєн прийшов у Вер'єр, пан Шелан саме перебирався: зрештою старого священика таки звільнили, і його

го місце зайняв вікарій Маслон. Жульєн узявся допомагати доброму кюре, і раптом йому спало на думку написати Фуке, що непереможний потяг до служіння церкві спочатку не дозволив йому прийняти його ласкаву, дружню пропозицію, але тепер він побачив таку несправедливість, що, мабуть, буде краще для спасіння його душі відмовитися від священницького сану.

Жульєн був у захваті від своєї хитромудрої ідеї – скористатися з усунення вер'єрського кюре й залишити собі вихід, щоб мати змогу взятися за торгівлю, якщо прикра обережність переможе в ньому героїзм.

XV. Крик півня

*Любов «амор» зветься по-латині,
Бува, що й смерть несе вона людині,
Коли закохані терпять повинні
Гризоти, сльози й муки безупинні.*

Пісенник «Герб любові»

Якби Жульєн мав хоч трохи проникливості, яку так безпідставно собі приписував, він міг би пишатись наступного дня з того враження, яке справила його подорож у Вер'єр. Він пішов, і всі його промахи були забуті. Але Жульєн був похмурий цілий день. Увечері в нього з'явилася зухвала думка, про яку він одразу ж дуже сміливо сповістив пані де Ре-

наль.

Як тільки вони сіли в саду, Жульєн, не діждавшись навіть, поки стемніє, нахилився до вуха пані де Реналь і, ризикуючи зовсім скомпрометувати її, сказав:

– Пані, цієї ночі, о другій годині, я прийду до вас у кімнату, мені треба вам щось сказати.

Жульєн тремтів від страху – що, як вона згодиться на його домагання? Роль звабника так його гнітила, що якби він міг дати собі волю, то на кілька днів зачинився б у себе в кімнаті, щоб не бачити цих жінок. Він розумів, що вчора своєю «мудрою» поведінкою звів нанівець усі досягнуті напередодні успіхи, і вже й сам не знав, що робити.

Пані де Реналь відповіла на його зухвалу заяву з щирим, анітрохи не перебільшеним обуренням. В її відповіді, промовленій майже пошепки, йому виразно почулось «пхе». Пославшись на те, що він має щось сказати дітям, Жульєн пішов у їхню кімнату, а повернувшись, сів біля пані Дервіль, якомога далі від пані де Реналь. Таким чином він позбавив себе можливості взяти її руку. Розмова набула серйозного тону, і Жульєн загалом з честю її підтримував, якщо не рахувати кількох пауз, коли він знову починав ламати собі голову: «Що б його вигадати, щоб примусити пані де Реналь знову виявити до мене ту прихильність, яка три дні тому дала мені підставу думати, що пані де Реналь моя!»

Жульєн був дуже пригнічений тим майже безнадійним станом, в якому опинились його справи. А проте успіх зав-

дав би йому ще більшої прикrostі.

Коли опівночі всі розійшлися, Жульєн дійшов невтішно-го висновку, що пані Дервіль його глибоко зневажає і що, мабуть, не кращі почуття і в пані де Реналь.

У гнітючому настрої, почувавши себе приниженим, Жульєн не міг заснути. Але він не припускав і думки, щоб покинути гру, відмовитись від своїх планів і жити біля пані де Реналь, задовольняючись, як дитина, тими радощами, які приносить кожен новий день.

Він ламав собі голову, вигадуючи всілякі плани, які через хвилину здавалися йому безглуздими. Одне слово, він почував себе глибоко нещасним, коли раптом годинник на замку пробив другу годину ночі.

Цей звук розбудив його так само, як крик півня розбудив святого Петра. Він відчув, що настала найтяжча мить. З тієї хвилини як Жульєн зважився на свою зухвалу пропозицію, він про неї не згадав ні разу – адже її було так погано прийнято!

«Я сказав їй, що прийду о другій, – подумав він, підводячись, – нехай я неотеса і невіглас, – яким і має бути селянський син (пані Дервіль мені це добре дала зрозуміти), – але принаймні я не буду легкодухим».

Жульєн мав підстави пишатися своєю мужністю, однак ніколи ще він не силував себе так тяжко. Відчиняючи двері своєї кімнати, він так тремтів, що коліна його підгинались, і довелося прихилитись до стіни.

Він був босий. Підійшовши до кімнати пана де Реналья, він прислухався; за дверима чулось голосне хропіння. Жульєна охопив глибокий розпач. Значить, у нього не було жодного приводу не йти до неї. Але, Боже праведний, що ж він там робитиме?! Він не мав ніякого плану, а коли б і мав, то почував би себе тепер таким розгубленим, що все одно не зміг би його здійснити.

Кінець кінцем, страждаючи в тисячу разів більше, ніж коли б ішов на смерть, Жульєн вийшов у коридорчик, який вів до спальні пані де Реналь. Тремтячою рукою він відчинив двері, що лунко закрипіли.

У кімнаті горіло світло: на каміні стояв нічник; такої біди він не чекав. Побачивши його, пані де Реналь миттю схопилася з ліжка.

– Нещасний! – вигукнула вона.

Обоє розгубилися. Жульєн забув усі свої честолюбні плани і став самим собою; не сподобатись такій чарівній жінці здалося йому найбільшим нещастям. У відповідь на її докори, він кинувся їй до ніг і обхопив руками її коліна. Вона суворо картала його, і він раптом розридався.

Через кілька годин, коли Жульєн вийшов з кімнати пані де Реналь, про нього можна було сказати, висловлюючись мовою романів, що йому не лишалось більш нічого бажати. Справді, кохання, що він до себе викликав, і несподіване враження, яке справили на Жульєна її принади, дали йому перемогу, якої він ніколи не домігся б своїми незграбними

хитрощами.

Але навіть у найсолодші хвилини наш герой, будучи жертвою своїх безглузких гордошів, намагався грати роль покорителя жіночих сердець: він докладав усіх зусиль, щоб зіпсувати те, що було в ньому привабливого. Не помічаючи палких поривів, які він збуджував, і докорів сумління, які ще збільшували їхню силу, він ні на мить не дозволяв собі забути про свій «обов'язок». Він боявся, що потім гірко докорятиме собі й навіки осоромиться, якщо відступиться від ідеалу, який сам собі вигадав. Одне слово, саме те, що робило Жульєна вищою істотою, заважало йому втішатись щастям, яке само ішло йому до рук. Так юна шістнадцятирічна дівчина з чарівним кольором обличчя, ідучи на бал, безглуздо накладає на щоки рум'яна.

Смертельно перелякана появою Жульєна, пані де Реналь неспроможна була опанувати своїх украй збентежених почуттів. Сльози й розпач Жульєна схвилювали її до глибини душі.

Навіть тоді, коли їй не було вже в чому відмовляти Жульєнові, вона знову відштовхувала його в пориві щирого обурення й відразу ж кидалась йому в обійми. Вона вважала себе навіки пропащою, і, щоб відігнати з-перед очей прима-ру пекла, осипала Жульєна нестримними пестощами. Одне слово, нічого не бракувало для блаженства нашого героя, – аж до палкої чутливості його бранки, – аби лиш він умів втішатися всім цим. Жульєн уже пішов, а пані де Реналь ще

довго трепетала від жагучих поривів пристрасті й каралась муками сумління.

«Боже мій! Так оце й є щастя кохання? Оце й усе?» – така була перша думка Жульєна, коли він повернувся до себе в кімнату. Він був у тому стані здивування й розгубленості, що опановує душу людини, яка тільки що домоглася того, до чого давно прагнула. Вона звикла бажати, але бажати вже нічого, а спогадів вона ще не має. Немов солдат, що повернувся з параду, Жульєн уважно пригадував усі деталі своєї поведінки. «Чи не схибив я в чомусь проти свого обов'язку? Чи добре я зіграв свою роль?»

А яка ж це роль? Роль чоловіка, що звик бути чарівним із жінками.

XVI. Наступного дня

*He turn'd his lip to hers, and with his hand
Call'd back the tangles of her wandering hair.²⁶*

Don Juan, c. 1, st. 170

На Жульєнове щастя, пані де Реналь була занадто схвильована й вражена, щоб помітити безглуздість поведінки юнака, який за одну мить став для неї всім на світі.

---

²⁶ Устами він торкнувся її уст, з її чола волосся відгорнувши. Байрон, «Дон-Жуан», пісня 1, строфа 170 (англ.).

Коли почало розвиднятися, вона стала умовляти Жульєна, щоб він уже йшов.

– Боже мій, – казала вона, – якщо мій чоловік щось почує, я пропала!

Жульєн, що заздалегідь приготував кілька красивих фраз, пригадав одну з них:

– А вам було б жаль розстатися з життям?

– Ах, в цю хвилину – дуже жаль! Та однаково, я не пошкодувала б, що пізнала вас.

Жульєн вважав за потрібне для підтримки своєї гідності вернутись до себе завидна і навмисно без будь-яких заходів обережності.

Непослабна увага, з якою він постійно стежив за своїми найдрібнішими вчинками, вдаючи досвідченого чоловіка, на цей раз стала йому в пригоді: коли вони з пані де Реналь зустрілися за сніданком, його поведінка була зразком обережності.

А вона не могла на нього дивитися, не заливаючись рум'янцем, і водночас їй несила було прожити й хвилини, не глянувши на нього. Вона сама відчувала своє збентеження, і від того, що з усіх сил намагалась його приховати, ніяковіла ще більше. Жульєн лише раз підвів на неї очі. Спочатку пані де Реналь була в захваті від його витримки. Але, коли цей єдиний погляд більш не повторився, вона стурбувалась: «Може, він уже не любить мене, – казала вона собі, – я надто стара для нього; я на цілих десять років старша».

Коли вони йшли з їдальні в сад, вона схопила й стиснула Жульєнову руку.

Здивований таким несподіваним і незвичайним проявом почуття, Жульєн глянув на неї полум'яним зором. Вона здавалася йому дуже красивою за сніданком, і хоч він опускав очі, але весь час уявляв собі всі її принади. Цей погляд втішив пані де Реналь, хоч і не розвіяв усіх її побоювань, які майже заглушили докори сумління.

За сніданком чоловік нічого не помітив, чого не можна було сказати про пані Дервіль. Вона вирішила, що пані де Реналь готова морально впасти. Протягом цілого дня ця смілива й рішуча жінка з почуття дружби дошкуляла своїй подрузі натяками, які мали змалювати в найжахливіших барвах небезпеку, що загрожувала пані де Реналь.

Пані де Реналь не терпілося зостатись на самоті з Жульєном; вона хотіла спитати його, чи кохає він її ще. Незважаючи на незмінну лагідність своєї вдачі, вона кілька разів мало не дала зрозуміти своїй подрузі, що та їй набридла.

Увечері, в саду, пані Дервіль подбала, щоб сісти між пані де Реналь і Жульєном. І пані де Реналь, яка плекала чарівну мрію – як вона зараз потисне Жульєнову руку і піднесе її до своїх уст, – не змогла навіть перекинутися з ним жодним словом.

Ця перешкода тільки збільшила її хвилювання. Вона гірко дорікала собі. Вона так картала Жульєна за те, що він необережно прийшов до неї вночі, що тепер тремтіла від страху, –

раптом він не прийде більше? Пані де Реналь рано повернулася з саду й зачинилась у себе в кімнаті; але, не витримавши, вийшла й приклала вухо до дверей коханого. Хоч як терзала її тривога й пристрасть, вона все ж не наважилась увійти. Такий вчинок здавався їй остаточним падінням, бо саме це викликає в провінції найбільше глузувань.

Ще не всі слуги лягли спати. З обережності вона змушена була нарешті повернутися у свою кімнату. Дві години чекання були для неї наче два століття катувань.

Але Жульєн був надто вірний тому, що він називав своїм обов'язком, і пунктуально виконував усе, що сам для себе вирішив.

Щойно пробила перша година ночі, він тихо вийшов з своєї кімнати, переконався, що хазяїн дому міцно спить, і прослизнув до пані де Реналь. На цей раз він зазнав більше втіхи, бо менше думав про те, щоб грати свою роль. В нього розплющились очі; він став бачити й чути. Те, що пані де Реналь сказала йому про свої літа, надало йому деякої впевненості у собі.

– О Боже мій! Адже я на десять років старша за вас! Як ви можете мене любити? – повторювала вона без будь якого наміру, просто тому, що ця думка гнітила її.

Жульєн не розумів, чого вона страждає, але бачив, що це страждання щире, і майже зовсім забув про свій страх здатися смішним.

Його безглузде побоювання, що через низьке походжен-

ня до нього ставляться, мов до коханця-слуги, також розвіялось. В міру того, як пристрасність Жульєна заспокоювала його несміливу коханку, вона потроху ставала знов щасливою, до неї поверталася здатність придивлятись до свого любого. На щастя, цього разу в нього майже не помічалось тієї заклопотаності, через яку вчорашнє побачення було для нього тільки перемогою, а не насолодою. Якби пані де Реналь помітила його намагання витримати роль, це сумне відкриття назавжди отруїло б її щастя. Вона побачила б у цьому тільки сумний наслідок різниці їхнього віку.

Хоч пані де Реналь ніколи не задумувалась над проблемами кохання, але нерівність віку, як і нерівність достатку, є однією з улюблених тем провінційних жартів, коли мова заходить про любов.

Минуло кілька днів, і Жульєн закохався з усім запалом юності.

«Треба визнати, – казав він сам собі, – вона добра, як ангел, а вродливішої за неї жінки немає у світі».

Думка про те, що треба грати якусь роль, майже зовсім зникла з його голови. Якось, у хвилину щирості, він навіть признався їй у всіх своїх побоюваннях. Це признання викликало в неї бурхливий спалах почуття до нього. «Значить, у мене не було щасливої суперниці?» – казала собі пані де Реналь, не тямлячи себе від щастя. Вона навіть наважилася запитати його про портрет, яким він так дорожив; Жульєн присягнувся їй, що то був портрет чоловіка.

У ті хвилини, коли пані де Реналь бувала досить спокійна, щоб міркувати, вона не могла отямитись від подиву, що таке щастя існує у світі, а вона ніколи й не здогадувалась про це.

«Ах! – казала вона сама собі, – якби я зустрілася з Жульєном десять років тому, коли мене ще могли вважати гарною».

Жульєн був далекий від таких думок. Любов його була й досі пройнята честолюбством. Його тішило те, що він, нікчемне створіння, нещасне й зневажене, володіє такою благородною і гарною жінкою. Його бурхлива пристрасть, його захоплення вродою коханої нарешті трохи розвіяли побоювання пані де Реналь щодо різниці їхнього віку. Якби в неї було хоч трохи досвіду, який тридцятирічна жінка давно набула б у більш освіченому товаристві, її мучили б сумніви, чи можуть бути тривалими ці почуття, які, напевно, живилися тільки новизною і втіхами самолюбства.

Коли Жульєн забував про свої честолюбні мрії, він захоплено милувався навіть капелюшками, навіть сукнями пані де Реналь. З насолодою вдихав він їхні пахощі. Жульєн відчиняв її дзеркальну шафу і цілими годинами милувався красою й порядком, що там панував. Його кохана, схилившись йому на плече, дивилась на нього, а він розглядав усі коштовності й прикраси, які перед вінчанням кладуть у весільний кошик нареченої.

«Я могла б одружитися з таким чоловіком! – іноді думала пані де Реналь. – Яка палка душа! Яке це було б раювання жити з ним!»

Щодо Жульєна, то він ще ніколи так близько не підходив до цих нищівних знарядь жіночої артилерії. «Неможливо, – думав він, – щоб у Парижі знайшлося щось прекрасніше!» В такі хвилини він не бачив уже ніяких перешкод своєму щастю.

Часто щире захоплення й пориви пристрасті його коханої змушували його забувати безглузді міркування, що робили його аж надто зосередженим і майже смішним у перші дні їхнього зв'язку. Були хвилини, коли, незважаючи на свою звичку прикидатися, він знаходив невимовну втіху в тому, щоб признаватися цій знатній дамі, яка його нестямно кохала, у своєму незнанні життєвих правил. Високе становище коханої Жульєна, здавалося, підносило і його. А пані де Реналь знаходила духовну втіху в тому, щоб навчати безлічі дрібниць цього здібного юнака, якому всі пророкували блискуче майбутнє. Адже навіть пан Вально і супрефект захоплювались ним, – вона їх вважала через це не такими вже дурними.

Одна пані Дервіль поводитися стримано. Приголомшена своїми здогадками і переконавшись, що її розважливі поради лише драгують пані де Реналь, яка зовсім втратила голову, вона раптом покинула Вержі без будь-яких пояснень, – та їх у неї й не питали з обачності. Пані де Реналь зронила з цього приводу кілька сльозинок, але незабаром відчула, що стала тільки щасливіша. Після від'їзду подруги вона майже цілі дні проводила зі своїм коханим.

Жульєн тим охочіше втішався милим товариством своєї подруги, що завжди, коли довго залишався сам, його знову й знову гризла думка про злощасну пропозицію Фуке. Доти Жульєна ніхто ніколи не любив, і він також ще не закохувався, а тому в перші дні його нового щастя траплялися хвилини, коли він відчував таке блаженство бути щирим, що трохи не розповів пані де Реналь про своє честолюбство, яке становило сенс його життя. Йому хотілося порадитися із нею щодо пропозиції Фуке, яка чомусь і досі спокушала його, але одна незначна подія поклала край цій відвертості.

XVII. Перший помічник мера

*O, how this spring of love resembleth
The uncertain glory of an April day;
Which now shows all the beauty of the sun,
And by and by a cloud takes all away!*²⁷

Two gentlemen of Verona

Якось надвечір, сидячи поруч із своєю подругою в глибині фруктового саду далеко від надокучливих людей, Жульєн глибоко замислився. «Солодкі хвилини! – думав він. – Та чи довго триватимуть вони?» Думки його були зосереджені над складним питанням про вибір шляху. Його гнітили ті ве-

---

²⁷ О, як нагадує весна любові! Квітневий день мінливий! Любо сяє із височині сонечко привітне, а тут вже хмара небо закриває. Шекспір, «Два веронці» (англ.).

ликі турботи, які знаменують собою кінець дитинства й отворюють перші юнацькі роки незабезпеченої людини.

– Ах! – вигукнув він. – Справді можна сказати, що Наполеона сам Бог послав молодим французам! Хто нам його замінить? Що робитимуть без нього всі ті бідолахи, навіть багатші, ніж я, в яких є кілька екю на освіту, але не вистачає грошей, щоб купити замість себе рекрута і з двадцяти років пробивати собі дорогу в житті? І що б ми не робили, – скрушно зітхнув він, – цей фатальний спогад завжди буде переслідувати нас, ніколи ми не будемо щасливі.

Раптом він помітив, що пані де Реналь насупилась і обличчя її зробилось холодним і погордливим; такі міркування, на її думку, пасували тільки слугам. Змалку вона знала, що дуже багата, і їй здавалося само собою зрозумілим, що і Жульєн багатий. Вона любила його тисячократ дужче, ніж власне життя, і гроші для неї нічого не важили.

Жульєн і не здогадувався про це. Він наче впав із неба, коли побачив насуплєні брови. Однак він не розгубився і відразу, на ходу щось вигадавши, пояснив знатній дамі, яка сиділа обіч нього на дерновій лаві, що ці слова – він, мовляв, навмисно їх повторив – він чув іще тоді, як ходив у гори до свого друга, лісоторговця. Це, мовляв, міркування нечестивців.

– Ну, то не водіться з такими людьми, – одказала пані де Реналь, усе ще зберігаючи на обличчі, яке щойно дихало найпалкішою ніжністю, холоднувато-гідливий вираз.

Насуплені брови пані де Реналь або, вірніше, розкаяння у

власній необачності, завдали першого удару ілюзіям Жульєна. «Вона добра й мила, – думав він, – і гаряче мене кохає, але вона вихована у ворожому таборі. Вони справді повинні над усе боятися таких сміливців, які, діставши освіту, не в змозі зробити кар'єру, бо не мають грошей. Що сталося б з дворянами, якби ми могли змагатися з ними однаковою зброєю? Припустимо, я – мер Вер'єра, людина добромисна, чесна, адже такий, по суті, є і пан де Реналь. Ну й дав би я духу цьому вікарію і панові Вально за всі їхні шахрайства! Ось коли справедливість запанувала б у Вер'єрі! Вже ж не таланти їхні перешкодили б мені. Вони ж роблять усе наосліп».

У той день Жульєнове щастя могло б стати тривалим. Але нашому героєві забракло сміливості бути відвертим до кінця. Йому треба було набратись мужності і дати бій, але – негайно; пані де Реналь здивували Жульєнові слова, бо в її оточенні усі повторювали, що треба остерігатися появи нового Робесп'єра саме з середовища отих занадто вчених юнаків із нижчих верств. Пані де Реналь ще довго зберігала холодність і, як здавалося Жульєнові, підкреслено виявляла її. Насправді ж прикре враження від його слів у неї швидко змінилось острахом, чи не сказала вона йому мимоволі чогось неприємного. Це занепокоєння виразно відбилось на її обличчі, яке доти випромінювало таку безмежну чистоту й щирість, особливо коли вона почувала себе щасливою вдалині від усяких надокучливих людей.

Жульєн уже не наважувався щиро висловлювати свої мрії.

Перша жагуча пристрасть минула, і він міг спокійно міркувати про все. Йому спало на думку, що небезпечно бувати в кімнаті пані де Реналь. Хай краще вона приходить до нього. Якщо раптом хтось із слуг побачить її в коридорі, то для пояснення завжди знайдеться безліч причин.

Але це мало і свої незручності. Жульєн дістав від Фуке кілька книг, яких він, молодий богослов, не міг би взяти в книгаря. Він наважувався розгортати їх тільки вночі. І часто йому було б приємніше, якби ці нічні відвідини не переривали його занять. А ще ж так недавно, до цієї розмови в саду, він не міг прочитати й рядка, чекаючи побачення.

Завдяки пані де Реналь йому відкрилося тепер багато нового в книжках. Він насмілювався розпитувати її про безліч дрібниць, від незнання яких потрапляє у безвихідь розум юнака, що не належить до світського товариства, хоч який би він був обдарований від природи.

Це виховання любов'ю, яке провадилось жінкою зовсім недосвідченою, було для нього справжнім щастям. Жульєновим очам відкрилося суспільство саме таким, яким воно тоді було. Розум його не затьмарювався розповідями про те, що відбувалося в далеку давнину – дві тисячі або навіть шістдесят років тому за часів Вольтера й Людовіка XV. Яка то була невимовна радість, коли з очей його спала полуда і йому стало зрозумілим те, що відбувалось у Вер'єрі!

На перший план виступали різні складні інтриги, що зава'язалися два роки тому навколо безансонського префекта.

Ці інтриги підтримувались листами найзнатніших осіб з Парижа. Йшлося про те, щоб зробити пана де Муаро – це була найнабожніша людина в цілій окрузі – не другим, а першим помічником вер'єрського мера.

Його суперником був дуже багатий фабрикант, якого треба було за всяку ціну відтіснити на місце другого помічника.

Нарешті Жульєн почав розуміти натяки, що робилися на парадних обідах у пана де Реналя, коли там збиралася місцева знать. Це привілейоване товариство було глибоко зацікавлене в тому, щоб посада старшого помічника дісталася саме панові де Муаро, про кандидатуру якого ніхто в місті, а тим паче ліберали, не мав і гадки. Це питання набувало тим більшої ваги, що, як відомо, східний бік головної вулиці у Вер'єрі мав бути відсунутий більш як на дев'ять футів, бо вулиця стала тепер королівським трактом.

Отож, якби панові де Муаро – власникові трьох будинків, які підлягали перенесенню, – пощастило обійняти посаду першого помічника, а згодом і мера (коли пана де Реналя оберуть депутатом), він би, в разі потреби, закрити на все очі, і будинки, які виходять фасадом на королівський тракт, були б тільки трохи перебудовані і, таким чином, простояли б іще сто років. Незважаючи на високу набожність і безсумнівну чесність пана де Муаро, всі були певні, що він буде «поступливий», бо в нього велика сім'я. Серед тих будинків, що підлягали перенесенню, дев'ять належали найзнатнішим особам Вер'єра.

У Жульєнових очах ця інтрига важила далеко більше, ніж історія битви при Фонтенуа, – цю назву він уперше побачив в одній з книг, присланих йому Фуке. Чимало було на світі такого, що дивувало Жульєна ось уже п'ять років, відколи він став ходити вечорами до кюре. Але скромність і смирення – найбільші чесноти юнака, що студіює теологію, а тому він не мав змоги ні про що розпитувати.

Одного разу пані де Реналь дала якесь розпорядження лакеєві свого чоловіка, ворогові Жульєна.

– Але ж, пані, сьогодні остання п'ятниця місяця, – відповів той багатозначно.

– Тоді йдіть, – сказала пані де Реналь.

– Значить, він зараз піде в отой сінний склад, де колись була церква, яку недавно знов відкрили, – сказав Жульєн, – але навіщо? Ось таємниця, якої я ніколи не міг зрозуміти.

– Це якийсь дуже спасенний, але дивовижний заклад, – сказала пані де Реналь, – жінок туди не пускають. Я тільки знаю, що там усі кажуть один одному «ти». Наприклад, якщо наш лакей там зустрінеться з паном Вально, то цей зарозумілий дурень зовсім не розгнівається на те, що Сен-Жан звертатиметься до нього на «ти», і сам відповість йому тим самим. Коли ви хочете докладніше дізнатися, що саме там робиться, я розпитаю при нагоді пана де Можірона і пана Вально. Ми вносимо туди по двадцять франків за кожного слугу, щоб вони нас коли-небудь не зарізали.

Час минав непомітно. Коли Жульєна охоплювали напади

похмурого честолюбства, він згадував принади своєї коханої і заспокоювався. Змушений ховати від неї свої сумні й глибокі міркування – бо вони належали до протилежних таборів, – Жульєн, сам того не помічаючи, ще дужче відчував щастя, яке вона йому давала, і дедалі більше підпадав під владу її чарів.

У ті хвилини, коли в присутності дітей, що стали тепер вже надто кмітливі, їм доводилося триматися в рамках спокійної, розважливої розмови, Жульєн, дивлячись на неї сяючими від кохання очима, покійрно слухав її розповідь про те, що робиться у світі. Часто серед розмови про яке-небудь хитре шахрайство, пов'язане з проведенням дороги або з підрядами, пані де Реналь раптом забувалася й втрачала самовладання. Жульєнові доводилося спиняти її, бо вона з неухважності дозволяла собі з ним такі інтимні жести, як із своїми дітьми. І справді, були хвилини, коли їй здавалося, що вона любить його, як свою дитину. Хіба не доводилось їй безперестанку відповідати на його наївні запитання про тисячу найпростіших речей, які відомі хлопчиківі з доброї сім'ї вже в п'ятнадцять років? Але через хвилину вона дивилася на нього з захопленням, як на свого володаря. Глибина його розуму навіть лякала її; щодалі ясніше бачила вона в юному абаті майбутню велику людину. Вона уявляла собі його то папою, то першим міністром, як Рішельє. «Чи доживу я до того часу, коли ти прославишся? – сказала вона Жульєнові. – Перед великою людиною тепер відкриті всі дороги:

вона потрібна і королю, і церкві. Адже про це весь час тільки й чуєш розмови в салонах. І якщо не з'явиться якийсь новий Рішельє й не вгамує цю бурю розбрату й чвар – все загине».

XVIII. Король у вер'єрі

*Чи ви справді варті лише того, щоб викинути вас
геть, як нечисть, народ без душі, без крові в жилах?
Казання єпископа в каплиці св. Климента*

Третього вересня, о десятій годині вечора, головною вулицею Вер'єра галопом проскакав жандарм, розбудивши всіх у місті. Він сповістив, що його величність король прибуде в неділю, а це було у вівторок. Префект дозволяв, себто наказував, утворити почесний караул, зустріч мала бути урочиста й пишна. Естафета була негайно надіслана у Вержі. Пан де Реналь приїхав уночі й застав усе місто схвильованим. Кожен набридав зі своїми претензіями. Ті, хто були менш заклопотані, поспішали найняти балкони, щоб подивитись на в'їзд короля.

Кого призначити командиром почесної варти? Пан де Реналь розумів, як багато важить – в інтересах власників будинків, що підлягають перенесенню, – щоб командування було покладено на пана де Муаро; це могло б допомогти йому одержати місце першого помічника. Не могло бути ніяких нарікань щодо благочестя пана де Муаро, воно справді бездоганне. Але пан де Муаро зроду не їздив верхи. Це був

чоловік тридцяти шести років, дуже несміливий, що однаково боявся впасти з коня і опинитись у смішному становищі.

Мер викликав його до себе о п'ятій годині ранку.

– Ви бачите, пане, я звертаюсь до вас за порадою так, начебто ви вже зайняли посаду, на якій вас бажають бачити всі чесні люди. В нашому нещасному місті процвітають фабрики, ліберали стають мільйонерами, вони мріють забрати владу в свої руки й домагаються її всіма засобами. Будемо ж дбати про інтереси короля, монархії і – в першу чергу – нашої святої віри. Як на вашу думку, пане, кому можна доручити командування почесною вартою?

Незважаючи на невимовний жах перед кіньми, пан де Муаро нарешті згодився взяти на себе цей почесний обов'язок як мученицький подвиг.

– Я зумію триматися достойно, – сказав він мерові. Часу лишилось дуже мало, а треба ще було приготувати мундири, в яких сім років тому зустрічали якогось принца крові.

О сьомій годині приїхала з Вержі пані де Реналь з дітьми і з Жульеном. В її вітальні вже було повно дружин лібералів. Посилаючись на те, що зараз треба показати повне єднання партій, вони благали її замовити слівце перед паном мером, щоб той дав їхнім чоловікам місця в почесній варті. Одна з дам запевняла, що коли її чоловіка не виберуть, він з горя оголосить себе банкрутом. Пані де Реналь швиденько всіх випроварила. Вона здавалась чимось дуже стурбованою.

Жульєна дивувало й навіть драгувало те, що вона прихо-

увувала від нього причину свого занепокоєння. «Так я і думав, – гадав він, – все її кохання тепер померкло перед щастям приймати у своєму домі короля. Вся ця метушня її засліплює. Вона кохатиме мене знов, коли кастові забобони перестануть паморочити їй голову».

Дивна річ, але через це він закохався в неї ще більше.

Матрацники рясно заповнили весь будинок, і Жульєн довго не міг вибрати слухної хвилини, щоб наодинці

сказати їй кілька слів. Нарешті він побачив, що вона виходить з його кімнати з якимсь його одягом у руках. Вони були самі. Він спробував заговорити з нею. Але вона не стала його слухати і втекла. «Який я дурень, що покохав цю жінку: від честолюбства вона так само втрачає розум, як і її чоловік».

Насправді ж пані де Реналь перевершила свого чоловіка, її опанувало одне заповітне бажання, в якому вона ніяк не наважувалась признатися Жульєнові з боязні його образити: їй хотілося, щоб він хоч на один день скинув свій похмурий чорний одяг. З дивовижною для такої простодушної жінки спритністю вона домоглася від пана де Муаро і супрефекта де Можірона, щоб Жульєна призначили до почесної варти, хоч на це місце претендували п'ять чи шість юнаків з родин багатих фабрикантів, до того ж принаймні двоє з них відзначалися зразковою побожністю. Пан Вально, який розраховував посадити у свій екіпаж найвродливіших жінок міста, щоб усі могли помилуватись його гарними нормандськими кінями, погодився віддати одного з своїх коней Жульєнові, якого

ненавидів більш ніж будь-кого. Але в усіх, кого зараховано до почесної варти, були свої або позичені розкішні мундири небесно-блакитного кольору з полковницькими срібними еполетами, в яких почесна варта хизувалася сім років тому. Пані де Реналь хотілось дістати для Жульєна новий мундир, а в неї лишалось тільки чотири дні, щоб замовити в Безансоні повну форму, зброю, кашкет і т. ін., тобто все потрібне для почесного вартового. Найпотішніше було те, що вона вважала необережним замовляти мундир для Жульєна у Вер'єрі. Вона хотіла вразити і його, і все місто.

Покінчивши справу з почесною вартою і з впливом на громадську думку, мер узявся до підготовки урочистої релігійної церемонії, бо король неодмінно хотів відвідати уславлені мощі святого Климента, що зберігаються в Бре-ле-О, за милю від Вер'єра. Бажано було зібрати якомога більше духівництва, але це виявилось дуже важкою справою. Новий кюре, Маслон, аж ніяк не хотів допустити присутності пана Шелана. Пан де Реналь марно доводив йому, що це буде необачно: короля мав супроводити маркіз де Ла-Моль, предки якого з давніх-давен були губернаторами цієї провінції. І він уже тридцять років знає абата Шелана.

Напевне, приїхавши у Вер'єр, він запитає про нього і якщо дізнається, що той впав у опалу, то здатний буде піти до старого в його будиночок у супроводі такого численого почту, який тільки буде при ньому. Оце був би ляпас!

– Для мене буде ганьба як тут, так і в Безансоні, – заперечує.

чував абат Маслон, – якщо він з'явиться в моїй парафії. Це ж янсеніст, Боже милосердний!

– Кажіть що хочете, дорогий абате, – відказав пан де Реналь, – а я не можу допустити, щоб представники влади у Вер'єрі дістали від пана де Ла-Моля таку образу. Ви його не знаєте, – при дворі він добромисний, а тут, у провінції, такий скалозуб і насмішник, що радий усякій нагоді кому-небудь дозолити. Він може, виключно для власної розваги, зганьбити нас в очах лібералів.

Тільки вночі з суботи на неділю, після триденних переговорів, гордість абата Маслона була зломлена боягузством пана мера, яке зробило його відчайдушним. Довелося написати медоточивого листа абатові Шелану й просити його взяти участь в урочистій церемонії поклоніння мощам у Бреле-О, якщо, звичайно, це дозволять йому літа й недуги. Пан Шелан зажадав і одержав запрошення для Жульєна, що мав супроводити його як іподиякон.

У неділю з самого ранку вулиці Вер'єра повнилися тисячами селян, що поприходили з навколишніх гір. Була чудова сонячна погода. Нарешті десь о третій годині юрба захвилювалася; на скелі, за два льє від Вер'єра, спалахнуло велике вогнище. Цей сигнал сповіщав, що король уже вступив на територію департаменту. Враз задзвонили всі дзвони й загукала старенька іспанська гармата, що належала місту, виражаючи загальну радість з приводу великої події. Половина міського населення вилізла на дахи. Жіноцтво розмістилося на бал-

конах. Почесна варта рушила. Всі милувалися блискучими мундирами, кожен пізнавав то родича, то приятеля. Глузували з полохливості пана де Муаро, що був готовий щохвилини вхопитись за луку сідла. Та ось чиєсь зауваження збудило загальну цікавість і змусило забути все інше: перший вершник у дев'ятій лаві був дуже гарний, стрункий юнак, якого спочатку ніхто не міг впізнати. Раптом почулися обурені вигукки, на обличчях відбився подив, словом – зчинився переполох: у цьому юнакові, що їхав верхи на одному з нормандських коней пана Вально, пізнали хлопчача Сореля, тесляревого сина. Всі, особливо ліберали, в один голос обурювалися витівкою мера.

– Як! Тільки тому, що цей майстровий парубійко, виряджений абатом, є гувернером його дітлахів, він наважився призначити його до почесної варти замість панів такого-то й такого-то, багатих фабрикантів! Треба добре провчити цього нахабу, хлопчача, це мужицьке поріддя! – галасувала дружина одного банкіра.

– Цей парубійко не промах, він при шпазі, – відповів їй сусід, – він може штрикнути в обличчя.

Зауваження належних до дворянства осіб були ще небезпечніші. Дами запитували одна одну: невже в такому кричущо-непристойному вчинку завинив тільки сам мер? Адже до цього часу він не виявляв ніякої поблажливості до простолюдинів.

Тим часом предмет усіх цих розмов, Жульєн, почував се-

бе найщасливішою людиною у світі. Сміливий від природи, він тримався на коні краще, ніж більшість юнаків гірського містечка. По очах жінок він бачив, що вони розмовляють про нього.

Еполети його виблискували яскравіше, ніж в інших, бо були нові. Кінь його на кожному кроці ставав дибки; Жульєн не тямив себе з радощів.

А коли вони порівнялися з старою фортецею, і його кінь, злякавшись пострілу маленької гармати, виніс його з лав, – радості його не було меж: якимсь дивом він не впав і після цього почував себе героєм. Він уявляв себе ад'ютантом Наполеона, що мчить в атаку на ворожу батарею.

Але одна людина почувала себе ще щасливішою, ніж він: спочатку вона з вікна ратуші стежила за ним; потім сіла в коляску, поспішила в об'їзд і встигла саме вчасно, щоб завмерти з жаху, коли кінь виніс його з лав. Далі її коляска галопом помчала крізь другу заставу, на шлях, яким мав проїхати король, і повільно рушила за двадцять кроків слідом за почесною вартою, огорнута її благородною курявою. Коли мер мав честь виголосити привітання його величності, десять тисяч селян закричали: «Хай живе король!» Через годину, вислухавши всі промови, король в'їхав до міста, і маленька гармата знов салютувала йому безперервною пальбою. І тут стався нещасний випадок – не з канонірами, випробуваними при Лейпцигу і при Монмірайлі, а з майбутнім першим помічником, паном де Муаро. Кінь тихо скинув його в єдину калюжу,

яка трапилася на шляху; зчинився переполох, бо треба було його негайно витягти звідти, щоб міг проїхати королівський екіпаж.

Його величність зійшов біля гарної нової церкви, яка з тої нагоди була пишно прикрашена яскраво-червоними за-слонами. Потім мав відбутись обід, після чого король повинен був знову сісти в екіпаж і вирушити на поклоніння мощам святого Климента. Як тільки король увійшов до церкви, Жульєн помчав до дому пана де Реналя. Там він, зітхаючи, скинув гарний небесно-блакитний мундир, шаблю, еполети й убрався у свій старенький чорний костюм. Потім він знов сів на коня і через кілька хвилин опинився в Бре-ле-О, розташованому на вершині мальовничого горба. «Чудово! Де й береться стільки людей, – подумав Жульєн. – У Вер'єрі така юрба, що не протовпитися, і тут навколо старого абатства не менше десяти тисяч».

Напівзруйноване «революційним вандалізмом» абатство було розкішно відбудоване за Реставрації, і вже подейкували про чудеса. Жульєн розшукав абата Шелана, що спочатку добре йому вчитав, а потім дав сутану і стихар. Жульєн швиденько вдягся і разом з паном Шеланом пішов розшукувати молодого єпископа агдського. Цей прелат, небіж пана де Ла-Моля, був щойно удостоєний єпископського сану, і на нього було покладено високий обов'язок показати королю святу реліквію. Але зараз єпископа ніде не могли знайти.

Духовенство непокоїлось. Воно чекало свого владику в

похмурій готичній галереї старого абатства. Щоб репрезентувати старовинний капітул Бре-ле-О, що до тисяча сімсот вісімдесят дев'ятого року складався з двадцяти чотирьох каноніків, тут зібрали двадцять чотири священники. Почекавши якихось три чверті години, ремствуючи з приводу молодості єпископа, священники вирішили, що ректорові капітулу слід піти й попередити монсеньйора про те, що король ось-ось прибуде і що вже час іти на хори. Завдяки похилому віку, ректором був пан Шелан. Хоч він і гнівався на Жульєна, та все ж зробив йому знак іти за ним. Стихар лежав на Жульєні прекрасно. Невідомо, якими саме способами еклезіастичного туалету йому вдалося гладенько прилизати своє гарне кучеряве волосся; але через неуважність, яка ще посилила гнів пана Шелана, з-під довгих згорток його сутани видно було шпори почесного вартового.

Коли вони добрались до єпископських апартаментів, бундючні лакеї в лівреях з галунами ледве зволили відповісти старому священникові, що монсеньйора зараз бачити не можна. На пана Шелана не звернули уваги й тоді, коли він пояснив, що, як ректор благородного капітулу Бре-ле-О, він має привілей входити в усякий час до єпископа своєї церкви.

Зухвалість лакеїв обурила горду натуру Жульєна. Він кинувся в коридор, куди виходили келії старовинного абатства, штовхаючи всі двері, на які натрапляв. Одні, зовсім маленькі дверцята піддалися, і він опинився в келії серед камер-лакеїв монсеньйора, одягнених у чорні лівреї, з ланцюгами на

ший. Поспішність, з якою він зайшов сюди, змусила їх подумати, що його викликав сам єпископ, і вони пропустили його. Пройшовши кілька кроків, він опинився у величезній готичній, надзвичайно темній залі з чорними дубовими панелями: стрілчасті вікна, всі, крім одного, були закладені цеглою. Грубе, нічим не прикрите цегляне мурування поруч із старовинними розкішними панелями становило вельми убоге видовище. Вздовж довгих стін зали, збудованої герцогом Карлом Сміливим у тисяча чотириста сімдесятому році на спокуту якогось гріха і добре відомої бургундським антикварам, тяглись ряди дерев'яних крісел з багатим різьбленням. На них були інкрустовані різнобарвним деревом всі чудеса апокаліпсиса.

Похмура пишнота, спотворена голою цеглою і білим тиньком, глибоко вразила Жульєна. Він мовчки спинився. На другому кінці зали, біля єдиного вікна, крізь яке пробивалося світло, він побачив велике дзеркало в рамі з червоного дерева. Якийсь молодик у фіолетовій сутані і мереживному стихарі, але з непокритою головою, стояв за три кроки від дзеркала. Цей предмет здавався дуже недоречним у такому місці; його, очевидно, привезли сюди з міста. Жульєн помітив, що в молодика був сердитий вигляд. Правою рукою він поважно роздавав благословення в бік дзеркала.

«Що б це могло означати? – подумав Жульєн. – Мабуть, цей молодий священник виконує якусь підготовчу церемонію. Це, певне, секретар єпископа... такий зухвалий, як ці ла-

кеї... Та дарма, спробуємо!»

Він неквапно пройшов через усю величезну залу, не відводячи очей від єдиного вікна і від молодика, що невпинно когось благословляв.

Що ближче він підходив, то ясно бачив, яке розгніване обличчя в цього чоловіка. Помітивши розкішний стихар, обшитий мереживом, Жульєн мимоволі спинився за кілька кроків від дзеркала.

«Я все-таки повинен звернутися до нього», – вирішив він нарешті. Але краса зали схвилювала його, і він наперед болісно відчував образу від грубощів, які йому зараз доведеться почути.

Молодик побачив його в дзеркалі, обернувся, гнів миттю зник із його обличчя, і він лагідно запитав Жульєна:

– Ну що ж, пане, вона, сподіваюсь, готова? Жульєн остовпів від подиву. Коли юнак обернувся до нього, Жульєн побачив наперсний хрест на його грудях: це був сам єпископ агдський. «Такий молодий, – подумав Жульєн, – щонайбільше на шість чи вісім років старший за мене».

І йому стало соромно своїх шпор.

– Монсенйор, – відповів він несміливо, – мене послав до вас ректор капітулу пан Шелан.

– О! Я чув про нього багато доброго, – мовив єпископ так лагідно, що захоплення Жульєна побільшилось. – Даруйте мені, пане, я думав, ви той чоловік, що має принести митру, її погано запакували в Парижі – парча зверху геть пом'ялась.

Вона матиме просто жахливий вигляд, – сумно додав молодий єпископ. – Та ще й чекати мене змушують!

– Монсеньйоре, я піду по вашу митру, якщо ваше преосвященство дозволить.

Жульєнові гарні очі подіяли на єпископа.

– Прошу вас, пане, йдіть, – відповів той з чарівною лагідністю, – вона мені потрібна негайно. Я в розпачі, що змушую чекати весь капітул.

Дійшовши до середини зали, Жульєн обернувся і побачив, що єпископ знов почав благословляти. «Та що ж це таке? – знов подумав Жульєн. – Напевно, це якийсь церковний обряд, що підготовляє сьогоднішню церемонію».

Увійшовши в келію, де були камер-лакеї, він побачив у них у руках митру. Мимохіть скоряючись владному поглядові Жульєна, вони подали йому митру його преосвященства.

Він з гордістю поніс її; увійшовши в залу, він уповільнив ходу, несучи її з повагою. Єпископ тепер сидів перед дзеркалом, але час від часу його права рука, хоч і стомлена, і далі благословляла. Жульєн допоміг йому накласти митру. Єпископ похитав головою.

– Еге, вона тримається, – задоволено сказав він Жульєнові. – Можна вас попросити трохи відійти?

Єпископ швидко вийшов на середину зали, потім, наближаючись повільними кроками до дзеркала, знов прибрав сердитого вигляду і став поважно роздавати благословення.

Жульєн остовпів, він починав усе розуміти, але не нава-

жувався повірити цьому. Єпископ спинився і раптом, втрапивши всю свою суворість, глянув на нього й спитав:

– Що ви скажете про мою митру, пане, добре вона сидить?

– Чудово, монсеньйоре.

– Вона не зсунута надто назад? Адже це псує статечний вигляд; проте, з другого боку, не слід також насувати її на брови, мов офіцерський ківер.

– Мені здається, що вона сидить якнайкраще.

– Король звик бачити статечне й, напевне, дуже суворе духівництво. Мені не хотілося б, особливо через мою молодість, мати занадто легковажний вигляд.

І єпископ знов став походжати, роздаючи благословення.

«Ясно, – подумав Жульєн, нарешті наважившись зрозуміти те, що бачив. – Він вправляється, він вчиться благословляти».

– Ну, я готовий, – сказав єпископ за кілька хвилин. – Підіть, пане, попередьте пана ректора і панів з капітулу.

Незабаром пан Шелан у супроводі двох найстаріших священників увійшов крізь величезні двері з чудовою різьбою, яких Жульєн раніше не помітив. Але тепер він був, відповідно до свого рангу, позаду всіх і міг бачити єпископа тільки через плечі священників, що юрмилися біля дверей.

Єпископ повільно йшов через залу; коли він наблизився до порога, священники вишикувались, утворюючи процесію. Після хвилинного замішання процесія вирушила, заспівуючи псалом. Єпископ ішов останнім між паном Шеланом і ще

одним старим священиком. Жульєн, як особа, приставлена до абата Шелана, прослизнув зовсім близько до монсеньйора. Процесія прямувала довгими коридорами абатства Бре-ле-О; незважаючи на яскравий сонячний день, вони були темні й вогкі. Нарешті всі вийшли на паперть. Жульєн не тямив себе від захвату такою гарною церемонією. Жульєнове серце сповнювало честолюбство, підбурюване молодістю єпископа, і захоплення його надзвичайною делікатністю й чемністю. Чемність єпископа була зовсім не схожа на чемність пана де Реналя, навіть коли той був у доброму гуморі: «Що ближче до найвищих щаблів суспільства, – казав собі Жульєн, – то частіше зустрічаєш отакі вишукані манери».

Процесія саме входила в церкву маленькими боковими дверима, коли раптом розлігся жакливий гуркіт, що струснув церковне склепіння; Жульєнові здалося, що церква ось-ось завалиться. Але це була та сама маленька гармата; її щойно примчали сюди дві четвірки коней, що скакали галопом; тільки-но її встановили, як лейпцизькі каноніри почали бити з неї раз у раз, по п'ять пострілів на хвилину, немов пруссаки вже були тут.

Але чарівний грім гармат тепер не справляв враження на Жульєна, він не думав більше ні про Наполеона, ні про воєнну славу. «Такий молодий, – думав він, – і вже єпископ Агди. Але де ж ця Агда і яку платню він одержує? Мабуть, двісті чи триста тисяч на рік...»

Лакеї монсеньйора внесли розкішний балдахін, пан Ше-

лан взявся за один з держаків, але, по суті, ніс його, звичайно, Жульєн. Єпископ ступив під балдахін. Він справді виглядав старим; захоплення нашого героя не мало меж. «Всього можна досягти спритністю!» – думав він.

Увійшов король. Жульєн мав щасливу нагоду бачити його зовсім зблизька. Єпископ звернувся до короля з привітанням; він говорив зворушено і не забував надати своєму голосу легкого тремтіння схвильованості, дуже приємної для його величності. Не будемо розводитися з описом церемонії в Бре-ле-О – протягом двох тижнів він заповнював шпальти місцевих газет. Жульєн дізнався з промови єпископа, що король є нащадком Карла Сміливого.

Пізніше Жульєнові довелося перевіряти рахунки витрат на цю церемонію. Пан де Ла-Моль, що здобув для свого небожа єпископство, бажаючи зробити йому ласку, взяв на себе усі витрати. Сама лише церемонія Бре-ле-О коштувала три тисячі вісімсот франків.

Після промови єпископа і відповіді короля його величність став під балдахін; потім вельми побожно опустився навколішки на подушку біля вівтаря. Навколо криласа йшли ряди крісел, розміщених на висоті двох східців над підлогою. Жульєн сидів на нижчому, біля ніг пана Шелана, наче шлейфносець біля ніг кардинала в Сікстинській капелі в Римі. Співали «Те Бейт», курилися хмари ладану, лунала нескінченна стрілянина з мушкетів і з гармати. Селяни сп'яніли від насолоди й благочестя. Один такий день зводить

нанівець усю роботу сотні номерів якобінських газет.

Жульєн був за шість кроків від короля й бачив, що той молився справді щиро. Тут він уперше помітив невеличко-го на зріст чоловіка з розумними очима, в мундирі майже без гаптування. Але поверх простого мундира в нього була пов'язана через плече блакитна орденська стрічка. Він стояв ближче до короля, ніж багато інших вельмож, на яких мундири були вигаптувані так, що під золотом, як казав Жульєн, не видно було сукна. Через кілька хвилин він дізнався, що це пан де Ла-Моль. Жульєнові він здався погордливим і навіть зухвалим.

«Цей маркіз навряд чи спроможний бути таким чемним, як мій гарненький єпископ, – подумав Жульєн. – Ось що значить духовне звання! Воно робить людину лагідною і мудрою. А втім, король приїхав сюди поклонитися мощам, а я ніяких мощей не бачу. Де ж цей святий Климент?»

Молодий прислужник, його сусід, пояснив йому, що святі мощі аж нагорі, в Палаючій Каплиці.

«Що то за Палаюча Каплиця?» – подумав Жульєн.

Але йому не хотілось розпитувати. З подвоєною увагою він став спостерігати церемонію.

Коли церкву відвідує коронована особа, каноніки, за етикетом, не супроводять єпископа. Але єпископ агдський, прямуючи до Палаючої Каплиці, покликав абата Шелана, і Жульєн наважився піти за ним.

Зійшовши сходами високо нагору, вони опинилися перед

маленькими дверцятами з готичним наличником, вкритим розкішною позолотою. Очевидно, це було зроблено вчора.

Перед самими дверцятами стояли навколішки двадцять чотири молоденькі дівчини з найзнатніших родин Вер'єра. Перше ніж відчинити двері, сам єпископ опустився навколішки серед вродливих дівчат. І поки він голосно проказував молитву, вони захоплено милувались його чудовим мереживом, його лагідністю, його молодим і ніжним обличчям. Це видовище відібрало в нашого героя останні крихти розуму. Тої хвилини він би, мабуть, із щирим серцем кинувся в бій за інквізицію. Раптом двері розчинилися. Маленька каплиця немов палала в яскравому полум'ї. На вівтарі сяло понад тисячу свічок, розставлених у вісім рядів, що відділялись букетами квітів. Солодкі пахощі найчистішого ладану линули з дверей святилища. Каплиця, наново позолочена, була зовсім маленька, але висока. Жульєн помітив, що деякі свічки на вівтарі були понад п'ятнадцять футів заввишки. Юні дівчата не могли стримати вигуків захоплення. До маленького притвору каплиці впустили тільки двадцять чотири дівчини, двох священників і Жульєна.

Незабаром прибув і король у супроводі самого лише пана де Ла-Моля і свого першого камергера. Навіть почесні вартіві залишилися зовні, вони стояли навколішки, з оголеними шаблями.

Його величність скоріш упав, ніж опустився навколішки на оксамитову подушку. І тільки тепер Жульєн, притиснутий

до позолочених дверей, побачив з-за голого плечика однієї з дівчат чарівну воскову фігуру святого Климента. Він покоївся в глибині вітваря, в убранні римського воїна. На шиї в нього зяяла широка рана, з якої немов стікала кров. Скульптор перевершив самого себе: згасаючі напівзаплющені очі були повні небесної благодаті. Вуса, що ледве пробивалися, обрамляли напівстулені чарівні губи, які, здавалося, проказують молитву. Від цього видовища молоденька дівчина, що стояла біля Жульєна, розплакалась, і одна її сльозинка впала йому на руку.

Після хвилиної молитви серед цілковитої тиші, яка порушувалася тільки віддаленим благовістом в усіх селах на десять льє навколо, єпископ агдський попросив у короля дозволу сказати слово. Свою коротку, дуже зворушливу проповідь він закінчив простими словами, що розчулили присутніх:

– Не забувайте ніколи, юні християнки, що ви бачили нині одного з найбільших владарів світу на колінах перед слугами всемогутнього й грізного Бога. Ці слуги німічні, гнані, мордовані на землі, як бачите це з кривавої рани святого Климента, але вони торжествують на небесах. Адже ви завжди пам'ятатимете, о юні християнки, цей день і зненавидите нечестя, чи не так? Ви залишитесь навіки вірні Господу Богу, великому, грізному, але такому милостивому?

По цих словах єпископ велично підвівся.

– Чи даєте ви обітницю? – промовив він, натхненно про-

стягти руку.

– Даємо обітницю, – пролепетали дівчата, захлинаючись від ридання.

– Я приймаю вашу обітницю в ім'я Господа караючого, – додав єпископ громовим голосом. І церемонію було закінчено.

Сам король плакав. Тільки через довгий час по тому Жульєн знайшов у собі досить холонокровності, щоб спитати, а де ж, власне, кістки святого, що були прислані з Рима Філіппові Доброму, герцогові Бургундському. Йому пояснили, що вони сховані всередині чарівної воскової фігури.

Пан де Ла-Моль наказав роздати селянам десять тисяч пляшок вина. А ввечері у Вер'єрі ліберали влаштували ілюмінацію своїх будинків у сто разів пишнішу, ніж роялісти. Перед від'їздом король відвідав пана де Муаро.

XIX. Мислити – значить страждати

*Суєта буденщини заслоняє справжні муки
глибоких пристрастей.*
Барнав

Розставляючи на місце меблі в кімнаті, де гостював пан де Ла-Моль, Жульєн знайшов аркушик цупкого паперу, згорнутий вчетверо. Внизу на першій сторінці він прочитав:

«Його ясновельможності маркізові де Ла-Молю, перу Франції, кавалеру королівських орденів і т. ін., і т.

ін.».

Це було прохання, написане грубою рукою куховарки.

«Пане маркізе!

Я все життя дотримуюсь релігійних засад. Я був у Ліоні під гарматними ядрами під час облоги дев'яносто третього року, хай буде проклята його пам'ять. Я причащаюсь, ходжу до обідні до нашої парафіяльної церкви щонеділі. Ніколи я не пропускав святої Паски, навіть у проклятому дев'яносто третьому. Моя куховарка, – до революції в мене було багато челяді, – моя куховарка у п'ятницю варить пісне. Я користуюсь у Вер'єрі загальною повагою, наслідуюсь сказати, цілком заслуженою. В процесіях ходжу під балдахіном поруч з паном кюре і паном мером. В урочисті свята несую велику свічку, куплену на власні кошти. Про що посвідки є в Парижі, в міністерстві фінансів. Я прошу в пана маркіза дати мені завідування вер'єрською лотерейною конторою, адже це місце так чи інакше буде незабаром вільне, бо особа, що його тепер посідає, дуже хвора і до того ж голосує, на виборах не так як слід і т. ін.

Де Шолен»

На полях прохання була зроблена рекомендаційна приписка за підписом де Муаро, що починалась таким рядком:

«Учора я мав честь згадувати про благонадійного підданого, що звертається з цим проханням» і т. ін.

«Отже, навіть цей йолоп Шолен показує мені, яким шля-

хом треба йти», – подумав Жульєн.

Минув тиждень відтоді, як король побував у Вер'єрі, і від нескінченних безглузвих пересудів, пліток, об'єктами яких по черзі були сам король, єпископ агдський, маркіз де Ламоль, десять тисяч пляшок вина, знеславлений бідолаха Муаро, що, сподіваючись одержати хрест, вийшов з дому лише через місяць після падіння, – від усіх смішних пліток лишилися тільки балачки про непристойну безсоромність, з якою «пропхнули» в лави почесної варти отого тесляревого Жульєна Сореля. Варто було послухати, як обурювались багаті фабриканти вибивних тканин, що, сидячи з ранку до вечора в кав'ярні, до хрипоті проповідували ідеї рівності. Це ота погордлива пані де Реналь придумала таке неподобство. А чому? Великі очі й свіжі щоки абатика Сореля говорили про це досить ясно.

Невдовзі після того як мерова сім'я повернулася до Вержі, найменший хлопчик, Станіслав-Ксав'є, захворів: пані де Реналь раптом пойняли жахливі докори сумління. Вперше за весь час вона стала дорікати собі за перелюбство послідовно й безжально; немов якимсь чудом їй відкрилося, в який страшний гріх вона дала себе втягти. Хоч пані де Реналь була глибоко віруюча, але раніше вона не думала про тягар свого злочину перед Богом.

Колись, у монастирі Сакре-Кер, вона ревно любила Бога; тепер вона його дуже боялася. Болісна внутрішня боротьба була тим жахливіша, що страх пані де Реналь зовсім не кори-

вся розуму. Жульєн побачив, що мудрі міркування не тільки не заспокоювали пані де Реналь, а, навпаки, дратували, бо їй здавалось, ніби це диявольська мова. Але Жульєн сам дуже любив маленького Станіслава, і вона охоче говорила з ним про хлопчикову хворобу. Стан його дедалі погіршувався. Караючись безнастанними докорами сумління, пані де Реналь зовсім утратила сон і весь час похмуро мовчала: якби вона розтулила уста, то покаялася б перед Богом і людьми у своєму злочині.

– Благаю вас, – казав їй Жульєн, як тільки вони залишилися самі, – не говоріть ні з ким; хай я буду єдиним довіреним ваших мук. Якщо ви й досі любите мене, не кажіть нічого: ніякі признання не можуть вилікувати нашого Станіслава.

Але його умовляння не впливали на неї; пані де Реналь забрала собі в голову, що для вмилоствлення розгніваного Бога вона повинна або зненавидіти Жульєна, або втратити сина; і саме тому, що не могла зненавидіти свого коханого, вона й була така нещасна.

– Залиште мене, – сказала вона якось Жульєнові, – ради Бога, покиньте цей дім: ваша присутність убиває мого сина. Бог карає мене, – додала вона тихо, – він справедливий; я схиляюсь перед його правосуддям; мій злочин жахливий, я жила і навіть не почувала каяття. А це перший знак того, що Бог мене залишив; тепер я повинна бути покарана подвійно.

Жульєн був глибоко зворушений. Він бачив, що це не лицемрство, не перебільшення. «Вона думає, що, кохаючи ме-

не, вбиває сина, а проте, бідолашна, любить мене більше, ніж рідну дитину. І – тут не може бути сумніву – каюття вбиває її. Ось справді високі почуття! І як я міг збудити таке кохання, я, бідний, неосвічений, іноді навіть брутальний?»

Однієї ночі дитині стало зовсім погано. Десь о другій пан де Реналь прийшов глянути на сина. Весь червоний, палаючий в гарячці, хлопчик не впізнав батька. Раптом пані де Реналь упала навколішки перед своїм чоловіком. Жульєн бачив, що вона ось-ось скаже все і занепасть себе навіки.

На щастя, її дивний вчинок роздратував пана де Реналья.

– Прощай! – кинув він і пішов до дверей.

– Ні, вислухай мене, – скрикнула його дружина, стоячи навколішки перед ним і намагаючись утримати його. – Ти повинен знати всю правду! Це я вбиваю сина. Я дала йому життя, я й відбираю його. Небо карає мене, я грішниця перед Богом, я вбивця! Я мушу сама згубити й зганьбити себе, може, ця жертва змилює Господа.

Якби в пана де Реналья було хоч трохи уяви, він усе зрозумів би.

– Романтична маячня! – крикнув він, відштовхуючи жінку, яка намагалась обхопити руками його коліна. – Все це романтична маячня! Жульєне, пошліть по лікаря, як тільки розвидниться. – І він пішов до себе спати. Пані де Реналь упала навколішки напівпритомна, але судомно відштовхнула Жульєна, що кинувся їй на допомогу.

Жульєн був приголомшений.

«Он що таке гріх перелюбства... – подумав він. – Хіба можливо, щоб оті шахраї попи... мали рацію? Невже ті гріховоди мають привілей знати, що таке насправді гріх? Це неймовірно!»

Минуло хвилин з двадцять, відколи вийшов пан де Реналь, і весь цей час Жульєн бачив перед собою кохану жінку, що схилилась головою на дитяче ліжечко нерухома й майже непритомна. «Ось жінка з високою душею, і вона доведена до відчаю тільки тому, що спізнала мене, – подумав він. – Час збігає швидко. Що я можу для неї зробити? Треба на щось зважитися. Тепер ідеться вже не про мене. Що мені до людей та до їхніх паскудних кривлянь? Але що я можу зробити для неї?.. Покинути її? Тоді вона зостанеться сама в страшному горі. Від її йолопа-чоловіка більше шкоди, ніж користі. Він ще скаже їй щось жорстоке через свою грубу вдачу; вона може збожеволіти, викинутися з вікна.

Якщо я покину її, не наглядатиму за нею, вона признається в усьому. І хто зна, може, незважаючи на майбутню спадщину, він зчинить скандал. О Боже! Вона може все розказати отій наволочі абатові Маслону, який – звичайно, неспроста – під приводом хвороби шестирічної дитини не виходить із цього дому. Від горя, від страху перед Богом вона забуває, що це за людина, – він для неї тепер тільки священик».

– Іди звідси! – сказала раптом пані де Реналь, розплющуючи очі.

– Я б тисячу разів віддав своє життя, аби тільки дізнатись,

як тобі допомогти, – відповів Жульєн. – Ніколи я тебе так не кохав, голубко моя люба, тобто тільки тепер я починаю тебе обожнювати так, як ти цього гідна; що буде зі мною далеко від тебе, та ще коли я знатиму, що ти через мене нещасна? Але не говорімо про мої страждання. Я піду звідси, так, моя люба. Але якщо я тебе покину, не оберігатиму тебе, не буду весь час між тобою й твоїм чоловіком, ти йому скажеш усе, ти себе занапастиш. Подумай, що він ганебно вижене тебе з дому, всі у Вер'єрі, всі в Безансоні базікатимуть про цей скандал. Тебе звинуватять у всіх гріхах; після такої ганьби ніколи вже тобі не піднятиись...

– Цього я й хочу, – скрикнула вона встаючи. – Я страждатиму – тим краще.

– Але цим жахливим скандалом ти і його зробиш нещасним.

– Ні, я принижу сама себе, хай мене втопчуть у багно; може, це врятує мого сина. Така ганьба в очах усіх, може, й буде прилюдною покутою. Наскільки я можу зрозуміти своїм слабким розумом, хіба це не найбільша жертва, яку я могла б принести Богові? Може, він змилюється, простить мою ганьбу й залишить мені сина. Вкажи мені ще тяжчу жертву, – я готова на все.

– Дозволь мені покарати себе. Я теж завинив. Хочеш, я зроблюсь затворником-трапістом? Таке суворе життя може змилювати твого Бога... Ах, Господи! Чому я не можу взяти на себе хвороби Станіслава?!

– О, ти любиш його, любиш! – вигукнула пані де Реналь, схоплюючись і кидаючись йому в обійми.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.